

Корнило Устиянович.

Кавказ

Етнографічно - історична
розвідка.

У ЛЬВОВІ.
З друкарні В. А. Шийковського.
Накладом Автора.
1902.

I 246. 7 22

1963K367/68

Передне слово.

Перебуваючи в р. 1898. в Сухумі за Кавказом, дістав я від мого брата Николи — емерит. учит. гімн. і радника шкільн. в Радівцях — письмо, яким зазвив мене розвідувати, чи не найду там де слідів, або яких переказів про золоту Кольхиду і про город волхвілі Медеї?

Я прийняв ся за діло, а брат Теодозий — сухумський мировий судия — познакомив мене в тій ціли з Кавказцями і некавказцями всяких народностей і ріжних верств товариства.

Я почав записувати. Однак те, що попадало в мої слухи, не много казало і оповідало про царство Аета; а лунало за те усіми голосами Кавказа про весь Кавказ і єго народи. При тім наткнув ся я на бібліотеку рідких книг — по сій часті — у сухумського археольога п. Чернявского і зачитав ся в них на умир. Відомости і за-

писки мої росли і росли, а багатство тих відомостей ополомляло мене.

Я перестав читати і записувати повторивши за Гетого Цавберлерлінгом: »Herr und Meister!.. die ich rief die Geister, werd' ich nun nicht los«.

Однак повернувши в Галичину і розглянувши ся в моїх записках, жаль мені їх стало і я постановив скласти з них розвідку і видати друком; а в тій цілі доповнив я їх найденими у новійших німецьких Ассиріологів відомостями.

Видаючи про те, що не маю до такої критичної роботи ні шкіл, ні достаточного наукового підготовлення і чувствуючи, що мені сам інстинкт і сприт не вистарчать та що забреду в такі вертепи, з яких не вилізу ціло, послухав я того, що раjali добрі люди і обмежив мою книжку до третьої часті єї об'єму; викинувши з неї писане про Арарат, про Кольхиду, про »Запорожців на Кубані« і про де-що инше.

---

*) *Арарат* і *Кольхис* вийшли окремо з друку в книжочці: „*Три цікаві загадки*“. До написання першого спонукали мене традиції Кавказців, незатерті сліди Жидів в тих сторонах і страшна конфігурація гористої Арменії; де на маленькому шматочку землі, як Сицилія, стоїть кільканайцять вульканів висших, як висока *Етна*. Про *Кольхиду* не назбирав я достаточних відомостей і жалую, що бодай про город єгипетского бога

Облекшивши так мою розвідку, зняв я з неї поважний плащ філософа, а приодів в куртку цікавого дилетанта і в такій представляю її моїм читателям.

Не будучи ні язикословом, ні стенографом, ні істориком, я не брав ся до розбору і порівняння всіх дев'яťдесяти язиків і нарічій, якими лунає Кавказ; а все таки здивував мене один і той сам кольорит, та сама шипучість і пошептивість бесід більшої частини так різнородних племен Кавказа. Деякі слова показують виразно навіть і на той сам корень, як на пр. вода. В Карабагу зове ся она: **ча**, у Лезгинців: **су**, у Черкесів: **ша** і **ше**, в Абхазії: **цха**, а в Грузії, в Імереції і у Мінгрелів: **цхале**.

Здогад про походжене Картвельців з Кападокії найшов я у істориків російських. Про Євреїв говорили они також. Я постарав ся тільки о якесь удокументоване сих тверджень. Але здогад про кимерійських Скитів, гіпотезу походження культу богині Ляші і вияснене сказок про Амазонок і про даряльську Тамару на Кав-

---

Тума, Па-тум і про горорівьби ассурійські на скалах Чороха не розписав ся я ширше. Також про руїни в селі Накалакеві належало було написати більше; а не учинив я сего задля того, що мої записки про ті місця десь затратили ся і я ніяк не міг їх з памяти доповнити.

казі даю самостійно і предкладаю єї, зо всею скромністю неука-дилетанта, до ласкавого а ґрунтового розгляду людий науки.

Жаль мені, що я де котрі цікаві історичні події як на пр: вигублене аварських ханів, увязнене послідної цариці Грузиї, а при тім умертвлене генерала Лазарева царицею Дарією — не описав ширше. Такі епізоди причинають книзі інтеремости я хотів обмежити ся до найконечно потрібного.

Розвідку свою старав ся я добре провірити — заким подав її до друку. Я зсилаю ся на що найлутших Кауказо-знавців всіх віків. Мимо то найдуть ся в моєму труді деякі похибки і неточности... без них тоакго діла не годен написати дилетант. Я-ж писав єго більш з вислуханого і прочитаного, чим з видіного власними очима. А все таки провірених і цікавих відомостей про Кавказ даю так много, що мені простить читатель, коли я в дечім проблудив ся.

Прости і Ти брате Николо! сли труд, на котрий Ти мене визвав, а який Тобі підношу і присьвячую, не стоїть на висоті науки.

Вибач немисливому стрільцеву, що заповлював на чужому поли і прийми спольовану звірку з тою сердечностию, з якою єї Тобі підносить і присьвячує щиро любячий Тя

Автор.

В Синевідську 22. цьвітня 1903.

Кому не пригадує ся при слові „Кавказ“ богата Кольхіда і Аргоавти? Хто не призадумав ся над лютою судьбою Прометея, того першого доброго генія людей? Пандора... Геракль, Тезей, Язон і Медея, амазонки, троглодити... неначе казочки дитинних літ, неначе спомин якогось пречудного сну, виринають они в памяти нашій; а за ними і та земля між двома морями, впоперек котрої стоять понурі гори, ті гори страшенні, що там між Каспієм і Понтом відграничують Европу від старої Азії диким скалистим а сніговерхим заборолом.

В пять пасем розложив ся Кавказ верховиною широкою 200 кільом. по перешийку, що між Чорним і Каспійским морем, від Новоросійска аж по Баку; а его 1.000 кільом. довгий середний хребет покривають на 600 кільом. одвічні сніги. Перше і послідне пасмо не висші Карпат і покриті густими лісами. На північному богато чорволісу, длятого і зовуть его «чорними горами» *Кара-даг*. Від півночи оно легко приступне, але к полудню має всюди спади круті і обривисті. Друге і четверте пасмо о много висші, більше стрімкі каменисті і рослинности

по них не багато; а третє, сам головний хребет то страшно дика, височеними скалами наврошена, альпейска верховина, властивий Кавказ підіймаючий ся 3.000 метрів понад плесо моря. На тому хребті, неначе на великанській стіні стоять під хмарами гіганти Кавказа: Ельбрус, Дих-тав, Казбек, Джімерай-гох, Адай-гох, Шат-Ебрус, Шах-даг і многі иньші тави і гохи т. є: гори, висші від найвисших верхів і шпилів Швайцарії. *Айскільос* звеличав їх »сусідами зьвїзд«, а народна поезія Кавказа обмотала їх див-дивною тканною казок, виснованих десь на далекому всході в непроглядній темри часів доісторичної минулости. Найдеш тут міти, Ірана, найдеш казку про Авраама та про Ісуса, лєґенди про рай та потоп, вчуєш і те — в Alkogan попавше пророцтво Езекїїла: про ісполина Гога, князя роос і Мосоха і множество арабских а навіть египетских байок і переказів. В найвисшій, однак, честі стоїть у Кавказких народів *Ельборус*¹⁾, вязниця Прометея.

Неначе імператор виступає він з ряду гігантів Кавказа к півночи на перед, висший на ціле кільометро від швайцарского Монблянка. З єго срібного верха, що як лицарске сідло виглядає, смотрить гордо і понуро Джін-падїша

---

¹⁾ El-brus т. є: блискучий. Осіти називають єго Albar-Sond = велика висота, Черкеси »Oscha-machua« т. є: щаслива гора, по татарски зве ся він Jal-bus, значить »снїговерхий»; так само називають єго Грузи, Балкарці: »Mini-tau, Абхази, »Orfi-itub; а Перзи: »Каж-даг«.

т. є: духів цар — на дику верховину, через степи і води на північ, далеко, і проклинає Уруса, того побідного ворога Ісламу і вірних ему Черкесів, що або жили, або й живуть ще в «чорних горах» і висше в скалах західно-північного і північного Кавказа, та ниже по ріці Кубань від берегів Чорного моря аж до середини кавказких гір, де ріка Терек спускає ся на доли, щоб би поплисти дальше на всхід сонця аж до Каспійського моря.

Джін-падіша, то ангел за гордість скинений із неба. Він є паном усяких чарів. К нему злітають ся чарівниці і волхвілі усею Кавказа; ему складають Кабардинці і прочі всі Черкеси жертви на те, щоб їм «на щастє» замовив оружя.

А те ся казка не є кабардинською. Она повстала під впливом Ісламу, з далеко старійшої, майже передвічної, яку оповідають Осіти, жителі найвисшої верховини середного Кавказа, з під самого *Ельборуса* аж по за *Казбек*. «На камені круглім в снігах Альбар-зонда — кажуть они — сидить старезний Аміран безбожний. Єго все тіло поросло волосєм, борода сива вже ніг досягає — на пальцях ручних суть кігті орлині, очи горять все що жар розжарений; а ланц зелізний по шиї, по грудех та по ногах ще в'їв ся в єго тіло і притискає єго до скали. Над ним кружляє птах страпенний *Анка*; що гніздо має аж на Шат-Ебрусї десь недалеко Каспійського моря. Аміран хотів було раз скинути з престола *Великого Тха* і за то доти му-

чити ся буде, доки світа, доки людей на світі. »Чи все ще росте біля води очерег і родять ся ягнята?« — питає він у сторожі своєї. — Все ще — відповідають заодно. Тодги застогне титан і рве на собі волосє; а гори сповивають ся тучами, бють громи, ревуть потоки, земля дріжить, а люди падуть на коліна«.

»А на Казбеку — що як стіг із цукру — під невиданим деревом, на світі, стоїть шатро там біля Авраама із хуст, що ткали Ангели на небі. В шатрі срібряна колиска хитаєсь; а в колисочці та у подушочці з пуху та з пірець сьвятого Духа спить мала дитинка. Ангеляточка стерегуть колиски і райскі пісні дитинці співвають; щоб не збудилась, не злякала ся громів і туч страшених що в коло Ельбруса. А та дитина зійде із Казбека, як люди всі стануть опять добрими, як були колись — і сьвята дитинка верне тоді людям і рай той, що далеко на південь звідси край золотої Кольхиди при жерелах Ріона на Едемис-мта (райскій горі) покрив Бог ледом і снігами«.

Зпід Казбека бере ся і ріка Терек. З лютим ревом скаче він по скалах, між тісними ложеснами своїми і жене в пінах на підгірє. Там звертає ся до схід сонця і пливе статочно і широко попід Кавказ аж до Каспійского моря. Долі Терекком по підгірю живуть Чеченці, одно з найвідважнійших татарских племен Кавказа. Не дармо-ж накликував поет земляків своїх, гребевских козаків: *„Не спи козак во тьмѣ ночной Чеченець бродит за рѣкой“*. Много

гроша і крові та сліз стояло Москву умиротворене завзятої Чечни.

Горі Тереком, вузкими, скалистими і темними дебрами веде — підіймаючи ся у Казбека до висоти 7.000 стіп понад плесо моря — дорога на полудневі склони Кавказа.

У Казбека звужає ся верховина кавказка як нікуда инде і горі Тереком, а за переділем долі Арагвою веде нині та славна з великим коштом і трудом вирита в скалах воєнно-грузійска дорога, що єї провели російські жовняри. В старину минало ся »облазом« — попід Казбеків ледник Девдоракі — страшні даряльські берда, в котрих стояли „кавказкі ворота“. Ся гірська тіснина або увіз сливе під назвою даряльского увоза (ущелія)¹⁾.

Як небезпечно було і є, туди зимою пробиратись, можна судити по тім, що нераз на вистріл — в тих глибоких вертепах — зрушила ся в піднебесних висотах Казбека грудочка снігу, вадь леду і скочуючись по паморочних стромах, спадала в увіз сніговим завалом. В р. 1832. загатив такий завал (лявіна) ріку Терек на двох кільометрах єго плаву пятьдесять метрів високою сніжною масою так, що цілих два роки не було туди через Кавказ проходу.

¹⁾ Дагја має в перзицкій мові означати: ворота; в мові татарській Даг-joл значить: вузка дорога. Длятого думаю, що хотяй ту ворота стояли ще може за перзо-македонів, то назву *нинішню* дістали таки від Татар, котрі їх і мали в руках довгими віками.

Із дна тої пропасти сторчать до нині останки старезних руїн, замком Тамари звані. Про неї ходять казки такі, які записали Греки про Омфамо та про амазонку Марпезію. Одну з них подає нам Лермонтов в своїй поемі: »Тамара«.

Увіз сей і назву его »Даріяль« знали вже і Римляни. Они називали дорогу сю: »*per Dari-nem*«, а замок »*porta Cumania*«. Plinius ось як описує те місце: »В гірській тіщині проложена деревяна, залізом окована стіна. По під тою стіною пливе *Diriodoris*; а з боку на скалі стоїть замок *Cumania*¹⁾).

Місце то було вже з природи оборонне і може ще перед 2.000 літами укріплене. Мимот о північні варвари поти все били в ту стіну, поки її зовсім не провалили. Хоть і минули ся Скити, Болгари, Гію-Гунни, Кумани і Хазари та Монголи, що туди проривали ся в благословенну Грузию... північ таки своє взяла і на місци »залізних кавказких воріт« — плавлених дватисячи літ кровю всяких голосних і безіменних орд північного всходу — стоїть нині в даряльській дебри спокійним журавлем російска рогачка.

У Казбека ділить ся головний хребет Кавказа на дві корепасті рокохи, в завязку котрих — з півночи — одній з найвисших китловин кавказких живуть між верхами Барбалá, Тебу-

---

¹⁾ Здає ся, що вже в перших віках по Христі пануючим племенем на схилах північного Кавказа були Половці-Кумани. Перед Хр. кочували там Вехендур-Болгари.

хос, Качу і Данос-мтá *Тушини*. Племя то сливе навіть між Кавказцями з хоробрости і виправности в бою. Ще до недавна водилось між ними, що молодий чоловік доти не дістав собі жінки, доки не приніс трофея з бою. Мусіла то завсїгда бути права рука убитого ним ворога, котру (обваривши вперед) прибывав на дверях своєї саклі. Чим більше рук таких на чийхсь дверях, в тім висшій чести стояв він і рід єго в народі. Тушинови *Шете* убили Лезгіна удалого сина — а було то в війні против Шаміля; в котрій Тушини — яко одвічні вороги Татар, помагали Росії. *Шете* покравяв труп сина на 72 части і розіслав поміж свояків близьких. В наслідок того дістав він необавком 72 рук Лезгін, приніс і сам, з засідок, рук 18 і небавом 90 кистей правих вражих рук покрило двері єго саклі. Тушин не попадав ся ні живні мертвий в полон врагів, ніколи. Такий сам обичай держав ся доси і в сусїдуючих з Тушинами Хевсурів, котрі живуть туж за головним хребтом Кавказа, в єго найвисшій полудневій верховині над ріками Алязані і Іорі. Ще більше к полудню живуть Пшави або Пховели (Товели Езекїла). Всі ті три племена суть картвельської народности так само як Грузини, Імерети і Мінгрели. До *Осетин* близькі они породюю і вдачею. І коли у племен черкеских перемагає волос чорний і очи чорні орієнтальні, у тих племен частійше волос жовтий і очи синї. Всі Черкеси і Чеченці, а по части Кістни, Інгууші і Осети суть Магометанами, але Тушини, Хевсури і Пшави признають

ся до християнства — дарма що оно лиш полискує з верха. Землі у них мало. Все скали і вічні сніги. Рідко де возьмеш на скалі землиці, щоби там посіяти жміночку ячменю. Тушинка відважна й войовнича, як мущина. Она на тих скалах сіє і збирає, а часто бувало, що й напад відбила сусідів недобрих. Яким чином ті хоробрі племена могли попасти в так некористні для життя верхи і вертепи? Хто знає, хто скаже? А були они колись великим і грізним народом ті Товели; коли ними пугав гнусних Вавилонців Езекиїл віщій.

Головна росоха Кавказа тягне ся в напрямі східно-полудневім дальше аж над Баку, а друга коротша звана »Андийским хребтом« досягає Каспійского моря, простягаючи ся прямо до схід сонця. Між тими страшними росохами лежить найдикуша, найсуровійша і найобороннійша верховина Кавказа. Кут той не носить вже старинної назви і з жителів его первоначальних мало що осталось, а дістав він імя від Татарів, котрі назвали его Даге-стан-ом т. є. країною гір. І справді Дагестан то хаос кільометрової висоти, стрімких як стіна, скал і темних вертепів, з мрачними преісподнями, котрих товкуть і пробивають ся, з громовим відгомоном дрозжучих берегів, запінені ріки, що кидають ся стрімголов з паморочних висот спішучи до Сулак-койсу, а з ним в Каспійске море. Повідають тамощні люди, що Дагестан був колись пишною, зеленою і лісною верховиною; а жив там тоді на високій горі пустинник, муж сьвятий, котро-

му диявол чинив різні пакости і не давав молити ся. Отож той пустинник випросив собі у Бога дозвіл покарати диявола. Розпалив раз зелізні кліщі і вхопив ними диявола, що заглянув в келію, за ніс. Чорт заревів так страшно, що вся земля задрожала. Хотячи вирватись з рук пустинника, бив собою з шаленого болю по всім Кавказі, і де ударив хвостом, там земля провалилась. В безвісти позападали ся ліси і лани — остались одні голі скали. Так повстали ті вертепи, котрі в страшнім безпорядку порозрепували на всі боки тот кут Кавказа. Найпонурійше кидає ся те в очи, коли вийдемо на 6.000 стіп високу гору *Каранай* — близь города Темір-хан-шура, недалеко моря.

Глибоко під ногами стелить ся земля Аварів¹⁾ з аулами *Гімри*, *Унзукул*, *Ахулго*, *Кабада* та з головним містом *Хунзак*. По сій долині пливе Авар-кой-су («су» татарське слово, значить вода, ріка) і *Кой-су-Анді*, при жерелах котрого живе найдикше племя *Дагестана*, *Андійці*. З *Караная* можна доглянути на далекому заході кітловину хоробрих Тушинів. Памороки бють на чоловіка, коли дивить ся на ті вертепи і пропасти, між котрими живуть Теугіни, Елізуйці, Койсабуліни, Дідойці, Табасарени і многі иньші обломки і рештки незнаних світови народів. Щож там доперва діє ся зимою, коли снігами замете

¹⁾ Лезгін = верховинець, збойник. Аварів звали Мааруля-ми, а верховина їх простягає ся від Андійского кой-су до Сакатали.

всі дебри і ледом вкриє всі гори, всі скали? По тому пеклу дороги не має. Стежкою, по виступах скал, просуваються і лазять люди і коні як коти, заглядаючи що хвиля погибели в очі. *Ак-Булах-ці* надівають на пальці залізні наперстки з пазурами і лазять наче ящірки горами стінами скал. Прохід через той край можливий був тільки по низьким і нездоровим побережжю Каспійського моря. Тудою і стелив ся той відвічний шлях народів, по котрому — то сям, то там — волочили ся *Скити* та *Ірани*, кудю вривались в Перзію *Авари* і *Хазари*, товкли ся полчища *Чингісхана* і *Тимура хромого*, шлях котрого, перед ними, бездільно заширили древні «каспійські ворота», що стояли на однім скалистім рамени Кавказа, котре тут біля города Дербент (Дербенте, по татарски ворота) ¹⁾ досягало моря і завалювало дорогу. Хто поставив ті ворота і стіни²⁾, котрі до нині ще стоять?... не знаєм так само, як і не відаєм: хто первий поставив ворота в даряльській дебри. Татари приписують поставлене воріт сих Олександрови В., отже Македонам. Они зовуть єго за Арабами: «*Искандер-зуль-Карнайн*». «Каран» в язиці єврейським і

¹⁾ Дербент у Римлян: portae ferreae, у Перзів: Bab-el-Anab т. є. ворота воріт. Так само звали они і увіз через перзидські гори (Elbrus) в степи Окса і Яксарта.

²⁾ Кавказка стіна починає ся властиво від твердині Нарун-кале і зове ся у Татар: Dag-barⁱ, т. є. гірська стіна. Місцями сягає она висоти що найвисших топіль.

арабським значить рік. »Зуль-Карнаін« значить баранорогий. Здаєсь, що Магомет мусів бачити монети, на котрих Александро представлений був з баранячими рогами, яко Юпітер-Аммон.. Дальше має в корані стояти, що кавказкі народи просили великого Македонця, щоби їх захистив від північних варварів. На те Александро велів їм позносити всі зеліза і мідь, які у них були, а тимчасом вимуровав стіну з вежами від Каспія аж по Чорне море. Зелізо те і мідь велів стопити, а бляхою убитою з тої мішанини покрив всю стіну. І справді, останки якоїсь стіни з невисокими вежами — всі з дикого каміня — стоять там ще до нині і сягають глибоко в край попід полудневі склони Кавказа. Туземці утверджують, що стіни ті тягнуть ся з відси аж до Чорного моря.

Стіна та захищала полудневий Кавказ від гірських розбишак і поменших північних степових ватаг наїздників; але шаранчу Гуннів і Хазар і хмари Тамерлана не годна она була спертти. *Хозроос Нушірван* владітель Перзії, панованс котрого аж сюди сягало, обновив вправді ворота і стіни, поставив навіть кріпость, але они не довго сповняли свою службу. Араби, котрі в VII в. по Хр. завоювали Перзию, підбили і Дагестам. Тогді воріт вже не було потреба і мовби на заклик знищила укріплення сама природа. В р. 915—921 каже (за Арабом *Абу-Ісхакъель-Істархі*) історик Кавказа Проценко: случили ся тяжкі здроги землі, в наслідок котрих і провалила ся велика часть кавказкої стіни в море.

Нині в Дербенті воріт тих вже нема. Одно крило — кажуть — взяли загнавши ся раз аж сюда Турки (в минулім століттю), а друге находить ся в церкві Гелацкого монастиря, що миля від города Кутаїс в Імеретії Дмитро I цар Грузії, поставив їх тамка, вивезши сей трофей своєї побіди над Дербентом, який він знищив. А. Dumas крило то видів і пише, що оно... десь около 6 метрів високе, а два і пів метра широке, з дерева дубового, побите скрізь зелізом і зачинялось на пять засувів або замків.

З Дербента веде дорога приморська до Баку — де жили староденні *Каспи* — иньшого шляху почерез Дагестан не було. Доперва новійшими часами провели російські жовняри битий гостинець з Петровска (що стоїть над морем) в напрямі полуднево-західнім через Темірхан-щурґ і *Гунїб*, серединою краю почерез гори в Кахетию і Грузию. Дорогу сю зовуть Лезґини і Татари «Падішах-йол» т. є: шляхом царским.

Дагестан то край для себе. Занимає він 519 квадрат. миль, а замешкує єго около пів міліона людий; що говорять — пише Владикин (один з найліпших знатоків Кавказа) в своїй обширній розвідці „*Путеводитель по Кавказь*“ — щось, чи не на сорок окремих язиках, і буває, що один кінець якогось села не знає мови людий, що живуть на другім. Хто Они? з відкіля прийшли і що їх гнало в ті страшні вертепи?... не вміють сказати. Але розуміють добре свою бездольну вдачу; коли оповідають, що: Македон великий, завоваювши землю, хотів і лад на ній за-

вести хороший, зігнав розбишаків, злодіїв і лихарів та задирак з усього світа і порозміщував їх на Кавказі«. Не Александро то був, а судьба цариця, а погоничами її були всякі варвари. Орда гнала орду, а та автохтонів глибше і висше під вічні сніги і всі, всі лишають своїх мародерів в темних закоморках, в тісних передебрях сего як нарочно для наїздників сотвореного краю.

Так зупинили ся Лези, первобитні мешканці Дагестана, над Самур-рікою, а Євреї в Табасарані¹⁾ і в високих верхівях андійського хребта Кавказа — бо і Євреї належали до найдавніших жителів Дагестана. Не вірите? Поспитайте арабських літописців і російських істориків Кавказа. Они вам скажуть, що ще в в. 733. арабський владитель Перзії Абу-Муслім-умміе покоривши Дагестан, найшов в нім окрім Хазар і інших, *много Євреїв*; особливо в »Табасарані«. Перзидські халіфи проповідали Іслям огнем і мечем аж поза границі Дагестана, за Кавказ далеко і колонізували Дагестан жителями з Перзії і Сирії та Курдістану; а з Монголами ішли і Сибір і Туркестан і Тибетани і всі они промішали ся, всі перетерли ся, переродили ся і втерляли первобитну форму і язик; а все такої до нині лишили ся ті рештки народів собі чужі, ба часто ворожі один другому. Є навіть — повідає граф Зічій — сліди Мадяр в Дагестані. Показують на те многі імена в Аварії як: »Беля, Гейза, Атілля, Альмус, Будак«. — Недалеко

¹⁾ Табасарань, верховина понад Дебрентом.

звідси, бо десь над долішнім Тереком стояла колись і пишна столиця чорних Гуннів, що звали ся Маджара¹⁾. Мимо то, фінських і монгольських типів в Дагестані мало. Туранський чи там туркменський тип лица стрічає ся переважно Тільки по берегу моря находять ся часто *калмицькі лица, могольські*.

Дві треті часті жителів Дагестана становлять Татари, що живуть біля моря. Нарід се трудолюбивий і промисловий. Прекрасне вирабляють і викладають сріблом оружє, сідла і т. п. Їх ділом і ті славні кавказкі кінджали, котрих сталь дивує знатоків. Левгіни — потомки древних Лезів, Авари, Табасарени і всі пр. живуть на горах; в аулах т. є: селах, побудованих з дикого каменя — хата верх хати — з плоскими камінними кришами. Комунікацію між ними творять тісенькі переулки, а головно ліствиці (драбини). Кождий аул то кріпость; а многі з них як: Салти, Ахульго, Ведено і Гунніб покрили ся великою славою в борбі за волку з могутною Росією.

Найхоробрішим племенем Дагестана є *Авари*. Жителі Дагестана є магометанами шиїтської секти; а лад в їх громадах є демократичний. Одні тільки Авари — подібно Черкесам — мали аристокрацію і управляли ся деспотично.

---

¹⁾ За Каспієм стояла і друга, Гуннів білих, що звалась „Зарачан“. »Маджарі« зовесь на Кавказі молоде вино.

Одно місто Дагестана заслугує на особливу увагу, іменно *Куба*. Оно лежить над Каспієм — на південь від Дербентів. Славить ся оно килімама і дивною хворобою, якій підпадають тамошні жителі за виємкою — в найнездоровіших низинах живучих — автохтонів, здає ся *Каспів*. Секції померших виказують — чув я — якесь знищене печінок і легкого. Взагалі прикаспійські низини є дуже нездорові. Море те не має одливів і приливів; за те бентожать єго часті бурі та водяні труби.

З високою горою Шат-даг — котру звідси прекрасно видко — кінчить ся високий Кавказ і обнижає ся чимраз більше аж у приморське понизє міста Баку (значить: кут вітрів) колишньої метрополії огоньпоклонників.

Россия толєрувала ту культ огню. Мимо то опустів великий храм Парзів і останній жрець їх виніс ся недавно в Індію. В околі Баку скрізь земля нафтяна і промисл нафтовий цвіте ту, як може нігде в сьвітї. Навіть під морем є жерела нафти і коли їдучи лодкою кинеш запалку там, де бурлить плесо моря, займаєсь оно кругом лодки огнем і їдеш як по пеклу. Базар того міста є дуже богатий на шовк і шафран і всякі плоди сходу. Народонаселенє переважно перзке. Є однак много Татар і Вірмен і Москалів тай інших Європейців. Ту погиб від зради бакінського хана один з найлучших російських намісників Кавказа грузинский князь Ціціяні.

На городі Баку кінчу опис північного Кавказа. Пригляньмось тепер Закавказю.

Закавказкі землі ділить одно рамя Кавказа — котре запускаєсь далеко на полудне аж до вірменської високорівні і зовесь Вахтанским хребтом — на дві нерівні часті. Східна й більша то Грузія, а західна менша то древня Кольхіда, пізвійша Лязіка, а нинішня Мінгрелія та Імеретія з Гурією і з Абхазією.

Головною рікою сих країв є Ріон, древній Фазіс. Берєсь він з гори Паз і тече по Імеретії і Мінгрелії до Чорного моря. Через Грузію пливе ід Каспію Кура. Недалеко свого устя зливаєсь она з вірменським Арасом, що в старину Араксес називав ся і творить многораменне дельта. Понизє то було колись — здає ся — дуже плодovите і многолюдне; бо ще й нині можна там добачити сліди обширної каналізації.

Полуднева часть понизя Кури зове ся мойганским степом і є дуже нездорова, а часто і небезпечна. По степу сїм безчисленне множество жовтих, їдовитих гадюк, злющих пауків (*phalangium agachneoides*), тай лютих шкорпіонів. Гадюки приповзують сюди (феномен!) з Перзії, перепливаючи що весни цілими громадами ріку Арас. Горе під той час, кажуть, поправшому в степи. Через кілька неділь сичить зловіщо пустиня і звівр і чоловік єї обминає. Вже *Плутарх*, описуючи похід Помпея на Гірканію каже, що Римляни подали ся назад в Арменію (по битві під горою Абас) задля непроходимости гаспідської пустині. Генерал Гудович зимував тут з війском, повернувши з Арменії в р. 1815., а єго жовняри находили при вбиваню кілків (від

шатер) в землю много замерзлих гадюк. Новіші однак подорожні не стверджують вже тих вістий.

Туземні хани і декотрі грузійські князі показують давно колись набутий лічебний бовдурочок на укушенє тих змійок. Він подібний до «безоару», якого Гіндуси в тій самій цілі уживають. Є то дірчата, похожа на помикс (Vimstein), синява маса, без смаку і без запаху. Приложена до рани всисає в себе їдь і сивіє, а вкласти єї в молоко, то випускає з себе отрую, і бере ся знова синявим цвѣтом.

Препарат сей помагає — кажуть — не тільки на укушенє гадюк, але також на укушенє паука і на ужаленє шкорпіонів. Паук той має вид страшно обридливий, поганий. Туловище єго завбільшки чиколонка великого пальця, ноги курті але швидкі, а на довгих вязах погане головище з зубатим писком. Паук той дуже дразливий і лютий. Один другого часто заїдають, розриваючи в скаженій злості противника на дрібні кусні. Шкорпіон жовтий, а навіть червоний не годен єму оперти ся — хиба найїдовитійший: чорний.

Над степом сим димить ся тьма-тьменна комарів якихсь маленьких а кровопійних, що навіть крізь найгустійшу ткань протискають ся до тіла. Вжалені місця пекуть болючо і лишають по собі на довго міхурці, а по них сліди як по віспі. Є ту і рослинний забіяка т. з. понтийський полин, що від него гинуть коні. А що би нічого не бракло, то налітає сюди часто і

воздушний нищитель радикальний: шаранча. Але за нею жене ся хмарами їх ворог неситий, малий птах *Тарбі* (*paradisea tristis*), а він теж знає радикально жерти.

На зарінках середної Кури в степу карабагским буяють табуни прекрасних коний, що слили у Римлян під назвою *білих нізейских* верховців.

Жителі степу суть нині Татари, а на південь від них в горах Карабаг' поміж Перзами ще якісь *Яйкори*¹⁾.

По склонах гір тих пасуть ся *джейрани* (*antilopa subgutturosa*), стрічає ся і пантера, а навіть і тигор, однак той рідко коли переходить вплав Арас, північну границю свого підсоня.

На північ від мойганського степу живе в одній закутині полудневого підгір'я Кавказа загадочне плем'я Удюків. Рід свій виводять они від біблійного Ноя, а суть може решткою народа, котрого мала Птолемея *Утії* називає.

Зразочок мови подає А. Dumas в своїм Кавказі: *Bichadzung* = бог, *schum* = хліб, *kseh* = вода, *chul* = земля, *chabum* = з'візда, *bjeg* = сонце, *chas* = місяць, *adamar* = чоловік, *tschebuch* = жена.

Що се за мова? най скажуть язиковіди. *Kseh* (вода) є дуже похоже на татарске: *кой-су*

---

¹⁾ Владикін, один з найлучших знатоків Кавказа, догадує ся в них потомків асурийских недобитків.

== пливуча вода і на таке саме гог-ча == гірська вода (озеро).

Про Удюків згадують вірменські і арабські літописи, однак і они не знають про їх рід і походжене нічого сказати. Релігії Удюки, будім то магометанської, але властиво не вірять в ніщо. Десь недалеко звідси живуть і Мунґали, котрих за решточку Монголів дехто має. Тут близько і город Нуха. Дуже старий він — істория згадує його часто — а торгує шовком і прекрасними лесгінськими сукнами.

Дальше к заходу — по впадаючій в Куру Алазані та на північ від карабагского степу — на райському підгір'ю стромих і високих стін Кавказа, де з 10.000-стопної висоти білієсь лезгійський аул Дідо, лежить благословенна і чаруюча Кахетія, з своїми пречудними садами. Там замки колишньої цариці Тамари, там двори ві грузійських вельмож. Вино там переховують в вишленій землі. Там племя розгульне і хоробре, а простодушне і безгранично щедре. Кілько не протерпіло оно від диких сусід в Дагестані, кілько від Перзів, Арабів і Турків... кілько від північних орд Монголії і Туркестану... а оно все таки не змінило ся, а всі рани, всі руїни его направила буйна природа Кахетії.

Хороша і Карталія (Georgia) друга підгірська провінція Грузії, сусідка Кахетинців. Розкішно розложила ся она по другій притоці Кури по Арагві, що пливе із снігів високого Казбека. Щоб показати вдачу Карталинців, по-

зволю собі привести одну пригоду, яка не так то і давно мала місце:

Князь Барятинський, намісник Кавказа, їхав раз через гори воєнною грузійською дорогою в Тифліс. Коло села *Пейсанур* звалила ся на дорогу лявіна і він пійшов дальше пішки надіючись, що єго люди з завалом сніжним скоро упорають ся і єго доженуть. Іде він так, іде вже яких 10 кільометрів; а єго екіпажа як нема, так нема. Аж іде Карталинець на здоровім кони. Князь виняв десятирублівку тай просить: чоловіче! я утомив ся і чоботи мої перемокли.. позич мені коня до стациї *Ананур*! — За гроші? ні. Я тобі єго і так позичу — одвічає тот, злажучи з коня. Князь сів і іде ступом рядком з ввічливим пішеходом. — От лучше, нажени шкапя; щоб скорше до Ананура, випити вина тай заґріти ся! — Князь так і учинив. На стациї дочекав ся Карталинця; пообідав з ним і дякує за виручку. А Карталинець — довідавши ся вже на стациї: кому позичив коня — каже: Знаєш що? Позичаючи тобі коня, я гадав що ти бідний офіцир, а ти бачу князь і намісник царя, тож і не встид мені, взяти від тебе гроші«. Так простодушний Карталинець; а Кахетинець був би сказав: не варт я, князю, більше сідати на коня, що носив тебе. Зроби мені ласку: Прийми єго від мене на памятку.

В *Ананурі* стоять над Арагвою руїни оборонного замку. О них ходить такий переказ між туземцями: В р. 1727. запивав «ерістав» т. є голова народа — щось в роді старости

польських часів — з своєю сім'єю на замку. Коли гляне... іде дорогою якась паня, а біля неї духовник і двох сокільників з соколами. В панн тій пізнав він жену еристава з *Ксань*, з котрим жив у великій вражді. Не думано, не раджено вискочила вся п'яна компанія з замку, розігна-ла — куди несли очи — духовника і прислу-гу, а паню захопили в замок. За годинку, за малу хвилинку шелестіли мість прапора на вежи аванурского замку шовкові штанята великоможної бранки; а її саму пустили на во-лю. І заплакав еристав Ксанський з за тої тяжкої наруги і закликав ся, на чім сьвіт стоїть: пімсти-ти свою обиду. Як стій — наняв він на те ді-ло верховинських шибайголовів і злетів на Ана-нур. Не помогла одчайнна і завзята оборона. Замок взяв, вирізав все, що було живе, зняв з держала замкового прапора жіночі шовки, наткнув на него голову свого врага і підпалив замок. Згорів великий замок, згоріла і церква і місточко — остались руїни... і вітер виє бой-ницями понурих розвалин, сьвідка зневаги жі-ночої чести.

На південь від Карталінї і Кахетї лежить — між вахтаньским раменем Кавказа, а кара-багскою пустинею і тогож імени горами — вла-стива Грузія. Природну границю к полудню має она в ріці Араксес. Край то прекрасний і пло-довитий з народонаселенєм грузійским. Однак в полудневій его части переважає народонасе-ленє вірменське; дуже п'яцьовите, дуже оща-дне і купецке. З давен-давна они сюди пере-

селяють ся ще й до нині з Турції і взяли в свої руки торговлю, а по части і промисл на всім Кавказі. Головним містом вірменського кута Грузії в *Еривань*, недалеко котрого стоїть і славний монастир католикаса всіх Вірмен *Ечміядзин*. Еривань лежить над Араксом. Дальше на полудневий захід від него біля вірменської високорівні стоїть 13.000 стіп високий вулькан Алагез, котрий ще до недавна давав о собі знати. На північний схід від Еривані находить ся в горах — трохи чи не 7.000 стіп високо — озеро *Севан* або *Геогчай* (чорна вода) 60 кілометрів довге. Там десь коло него в низу величають славу Асура вириті на стінах скал клипописи ассирійські.

Столицею Грузії є Тифліс = Тібі-лісі = тешлиці) над Курюю, а недалеко него древня столиця царів Іверії Мцхет. Весь той край від вахтанского хребта аж по Каспій, а від головного Кавказа аж по Араксес, звали в старину Великою Мідією, або Іверєю. Грузи є тої самої народности і вдачі, що Карталіни і Кахети. Ноша їх похожа на українсько-козацку. Нарід то лицарський і щирий. Недай Бог! похвалити що небудь, перед лицем властителя. Сейчас подарує. Не приймеш? обида. Так вимантили у них багато, багато дорогих скарбів, безличні чужоземці і в Грузії нині скарбів старих мало. Язык їх милий, хоть трохи шипучий. Азбука «Хцурі», подібна трохи на індійску, кругла і для ока приемле. Видумано і зложено єї в р. 412. по Христі. Грузи мають і літературу; навіть стару

— так як ми н. пр. церковну. На старий язик переведено давно всі церковні книги. На нїм писані поезії як на пр. поема »Вепховіе — тха — осані« — т. є: »пардусова шкіра« славного Руставелї-я, на нїм писані закони, устави і літописи, — між иньшими і »Картліс-цховреба« т. є: грузійска літопись. Нова словесність піднімає ся швидко і ворожить Грузам хорошу будучність.

Музики правдиво народної я не чув. Пісні видавались мені підложені під мельодії італїянські. За то танці Грузів, походження лезгінського — так звана — лезгінка« танець пануючий на всім Кавказї є оригінальний і подобав ся мені дуже. — Хлопець підходить, перебираючи дрібосенько ногами, швидше чим в чардашу або козачку, к дівчинї і держить одву руку на серці, а другою немов обняти багне свою вибранку. Та встає і пливе біля него з піднятими, горї руками — неначеб просила ся або обороняла, а очи, звернені сьміло на хлопця, гіпнотизують его огняним своїм поглядом. Так пливуть они в парі, поки дівчина не зажадає спочити. Монотонна музыка грає — щось в родї одного такта коломийки — а, приглядаюче ся товариство додає танцюючїй парі охоти голосом і плесканєм в руки.

Грузия має ще одну старинну столицю в горах вахтаньського хребта; а зове ся она „Ахалцих“ і славна своїми прекрасними біжутериями з срібла і золота. Найцікавішим однак містом на цілім Кавказї є город троглодитів „Упліс-

цїхе“ (т. є замок Уплїса). На захід від Тифліса за стациєю *Горі* і за прекрасними замками в *Горіс-цїхе* стоїть між горами сурамського передїля вахтаньського хребта, над річкою висока скала стїною, з котрої виглядають чорні вітвори неначе вікна — одні поверх других. Суть то справді вікна і входи, або радше влази в нутро скали. А в нутрі тім находить ся, рукою людскою видовблений город, чи замок. Вузкі коритарі провадять до обширнійшої салї, в котрій — кажуть — містив ся базар. Є там дальше і нутро, що було призначене на церкву, є і много иньших жилищ, архітектури і орнаментики грецкої, римської, арабської, а одна з них навіть має готицке склеплїне і орнамент. До Тамерлана був сей городок замешкалий; а в р. 888. по Хр. був він місцем довшого побуту грузийско-абхазких царів Георгія і Константина. Подібний на *Уплїс-цїхе* є також замок Тамари в *Вардї* на малім Кавказї. Там взагалї велике множество руїн церквїв і замків, що свідчать наглядно про значну колишню культуру в Грузїї. В одній *Мткваріс-хеоба*, т. є в боржомській дебри надїбали путешественники около 200 розвалин самих церквїв і много руїн замків.

Печерних жилищ і то високо в стїнах стромих скал — одно верх другого і третого є на Кавказї так много, що по неволї мусимо вірити грецкому писателеви *Страбо-нови*, що ту проживали також і троглодити т. є жителї печер. А сїж яким способом починили собі там вигідні помїщення? О кілько знаю, печери ті ще

й до нині нігде непросліджені гаразд; а они єдино можуть нам щось правдивого сказати: чи були они гробами древних святих оснехвальців, чи справді жилищами ще древнійших троглодитів?

На захід від *Упліс-цїхе* і від усеї Грузії підіймає ся сурамске переділе вахтапского рамени Кавказа, а за тим переділем стелить ся по єго полудневім підгір'ю, над впадаючим у *Ріок Квірілем*, аж до берегів єго другої притоки *Цхеніс-цхале* лісиста *Імеретія*. Там при уїстю Чкерімели у ріку Квіріл свідчать в мху потапаючі чорні руїни о колишній славі прастарого города *Сарапана*. Високо над ним — за верхами приступними хиба тільки літом — лежить, в залертій від свїта кїтловині, під полудневими склонами *Ельборуса* і *Тетнульда* у жерел рік *Цхеніс-цхале* і *Інгура* бідна, нічого не бажаюча *Сванетія*... сусідка ще біднійших *Осітів*. Сванети, то суть ті жителі веж, котрими так чудував ся ще *Pomponius Mela*. І справді їх дома кладені з дикого каменя, то 50—60 стіп високі, 7—9-поверхові вежі. По тих будинках видко, як тяжко було Сванетам жити в давних часах посеред своїх-же громадян. А суть Свани або Сванети народ прастарий, говорячий на якімсь праархатичнім наречію грузийского язика. Ділять ся они на князївских і на вольних Сванів. Останні ношею своєю пригадують Українців.

Історія записує кілька удачних нападів Сванетів на Імеретію і Грузію і кілька великих побід над Перзами і Арабами. Однак нині-

пні Свани так мирні і супокійні, що проживаючі там російські судії божеволіють »отъ нѣчево дѣлать«. Суд спить, а піп голодує.

Інакше в *Імеретії*. Народ там промисльний і живий, процесів много і в головнім місті *Кутаїс* в стариннім *Кутая* або *Кутатісіум* є навіть апеляція. Близь Кутаїсів є висока, стіноподобна скала *Квамлі*. Її зовуть також скалою Прометей, а що Кутаїс лежить над Ріоном (Фазіс), а недалеко звідси є і печера, котру звать печерою *Язона*, то і припускає дехто, що Кутаїс стоїть на місци старого *Еа*, города Медеї. По Імеретії є майже в кождім селі замок дуже неприступний. Один з найнеприступніших, збудований високо на урвистій скалі, носить назву *Мінда*, т. є. хочу, а назва та свідчить о великій буті і о фараонській тиранії колишніх фєвдалів над імеретским простоліюдом.

Долі Ріоном і поза рікою Цхеніс-цхалє, на котрій стоїть старинний міст — може з часів *Помпея* — званий *Бумбуас-хіди*, розстелює ся аж до Чорного моря Мінгрелія, а по южнім берегу Ріона і по приморю аж до города Батум і ріки Чороха Гурія.

Гурія — частка древної Кольхиди — належала пізнійше до Грузії, однак народонаселє тутешне — хоть може і було чим споріднене з Грузами, як Імерети і Мінгрели — відшибло ся давно від него, принявши поміж себе много Турків і магометанську віру. Они самі є властиво потомками *жидівських* полонників і пригадують Євреїв цілком своєю пороодою,

але не вдачею. *Гуріель* то чоловік чесний, хобрий і хороший. »Урія« в язичі грузийськїм значить жид, але они давно ані не говорять вже по жидівски, ані не знають Мойсеевого закона. Сусіди їх Мінгрели пригадують також вдачею жида. Народ то торговий і спосібний до всього, і як всі Кавказці — хорошої вроди.

Головне місто Мінгрелії є *Поті*, при уїстю Ріона. Оно дуже нездорове, бо коло него находить ся величезне, замулом ріки у море витворене болото *Палъостом*. Оно є седном москитів і жовтої пропасниці, від котрої Мінгрели і мають той жовтий, нездоровий вид, який найшов у їх предків Кольхів сучасник Геродота, Гіпократес.

За то доходять тут всі субтропічні дерева і рослини.

Мінгрелець є проворний. Вдачу ту свою показує він сам в казці о тім країні, що попавши ся раз у рай — де ему не дуже межи сьвятими сподобало ся — утік звідтам на вкраденім, у св. о. Николая, швидконогим мулі.

Весіле у Мінгрелів цікаве тим, що не молоду проводять у спальню, а молодого, котрий від того — ніби то — відпекуєсь, як може, що аж на силу его там до молодой втручають.

Цікаве і то, що на кошти похорону складає, що хто хоче, а всі датки записує ся точно, щоби знати кільки і що дати, в припадку, коли хто з дателів умре.

Інструмент, при котрому сьпівають, є бандура, що »чонгурі« називає ся.

Мінгрелець держить сьвято родинну ватру і вірить в духів „бата-небі“. Чоловік ражений громом у него — як і на усім Кавказі — є сьвятим.

Є у них і забубон, який здає ся указувати на занеханий давно культ Прометея. »На високій горі — оповідають — що називає ся *Табакона*, стогне прикований до камінного стовпа великан *Rapani*, а птах *Сенітка* клює его тіло. До мученика прилітають Мазак-валі, то є чарівниці і приносять ему в жертву людські серця, котрі ему піддержують горестне его житє.

Північну границу Мінгрелії творить ріка К о д о р; поза нею лежить Абхазія і простягає ся понад беріг моря і по горах к півночі аж по ріку Бзиб. Головним містом Абхазії є Сухум. Коло него — над рікою Келасура на ходять ся руїни потапаючої в море стародавньої якоїсь твердині. Руїни сі сливуть під назвою: тубуні. Рештки їх тягнуть ся глибоко в край і мають становити останки другого кінця колишньої так зв. кавказкої стіни (*murus caucasicus*).

Абхази називають себе: Абсуа; они є в більшій часті магометанами і говорять якимось дивним язиком. Абхазець — коли говорить — харчить, цьвірінкає і сичить, плює і свище. Вівкне: б з в ю, значить: так; цмокне язиком значить: ні.

Підсонє ту приморске, лагідне, — тільки при всході і при заході сонця стережись! тоді бо вітер обертає з гір і стужею переймає тіло

і малярія готова. Впрочім підсонє ту майже субтропічне. Зимою пересічна температура 5—7° + Reumiga; а літом падуць дожді в двадцятикілька степенів теплі. Побереже те славить ся дородним вином, пахучими тютюнами, грецким оріхом, каштанами, смоквою, бресквами, башмалою, олівами, гранатами і помаранчами. Ростуць магнолії тай иньші субтропічні дерева і рослини.

В горах множество щекалок (шакалів) і гієн, є і козороги (Steinbock), заходить і пардус — але зубрів ту не бувало. Они в північній, черкеській верховині Кавказа у жерел обох Зелепчуків і матки Кубані. Кабардинці зовуць їх: а до м бе.

В скалах Абхазії зносить маленька жовта кавказка пчола мід твердий як цукор і майже без воску; а той мід платять дорого Турки і Вірмени на свої присмаки як: гальва, рахатликум, чурчхел і иньше; задля єго великої і вкусної солодості.

Авсуа, або Абхази є то ті самі Абсілі Абазгі і Авега, про котрих згадував ще Страбо Чи не родичі они які Яцигів? Вигнав же в V в. по Хр. цар грузійский Вахтанг, з Абхазії Азерів і Пачангів (Печенігів). На нинішних Абхазах не бачив я нічого монгольського або туранського.

Обичай у них загально-кавказкий і культ ватри той сам, що і всюди. Гостинність велика. Присягу складає Абхаець на залізну бабку (на ковальню, амбос) і помимо магометанства вірить до нині ще (місцями) в богів як: Зейгут

бог війни — Тлепс = Vulkan, Джаджі, богиня плодів, Шесту бог зеліза, Ейріг покровитель злодіїв, Хатогуат Ротона, Хепезуат русалка; а найвисший бог зве ся у них Афа. Є ще і Ахіна бог скоту і єму приносять они що три роки викоховану на те родиною князів Цебеялівку. Мали они до недавна і щось в роді египецкого апіса, — але то тільки християнські Абхази полудневого побережа краю, сусіди Мінгрелів і ті-же. Був то бугаец, котрий — в ніч св. Юрія (чи на сам Великдень) — по тай зібраного народу біля церкви в Ілорах впроваджував ся в сьвятиню, де єго заколював сам архієрей, а мясо ділили помежи вірних.

Поганий обичай похоронний найшов Intergiano в XV ст. між Абхазами.

»На похоронах одного князя — пише він — заколено бика і un giovine gailardo знасилював перед лицем народа молоденьку на те вже жертвовану діву«.

Імперетинський архієпископ Гаврііл повстав¹⁾ против розпустних обичаїв абхазких Дзиків і Пачангів при похоронах, котрі особливо ночью на »осьвічуваннях« відбували ся в честь помершого і для розвеселеня родини.

Між Абхазами водило ся і те, що найшов в XVII в. Potocki у Інгушів, верховинців кіргізкого племені, сусідуючих з Чеченцями, що над Терреком; а такі самі обичаї зауважив Араб Муза

¹⁾ Коваленській: »Законъ и обичай на Кавказѣ«.

Кат
Абх
ли
ли
квій

Пос
пра
квій
ще
горі
Дж

за і
нар
бер
і яг
хаво
звн
каз
вол
свої

парс

ре с
Абх:
звід
база
dela
Ка

Кагкантаваці в Гіу-Гуннів. Гунни не панували в Абхазії; але мені здає ся, що Пачангі належали до племен гунських — за таких бодай держали Русичі Печенівгів; а ті справді володіли якийсь час в Абхазії¹⁾.

Абхазія граничить до півночи з Черкесами. Послідня місцевість абхазка є місточко Гагри — прастаре Пагри, котре було — ачейже — фенійською кольонією перед 2.500 літами. Там суть ще руїни великих укріплень біля ріки Бзиб і по горі Баллах-даг. За рікою починав ся край Джигетів, край черкеский.

І так ми облетіли душком довкола Кавказа і познайомили ся побіжно з его важнішими народами. Додати мушу, що як все західне побереже кавказкого краю (за виїмкою Мінгрелії) і его північної верховини та цілий Дагестан слухають Ісламу, а за обєднюючу всіх бесіду признають татарську, так проче все полудне Кавказа визнає віру Христову і признаєсь до картвельської народности і до літературної грузійської мови.

II.

Придивім ся тепер трохи ближше головним народам кавказкого краю.

¹⁾ Грузійська літопись »Картліє-цховреба« каже, що край Пачангі (так звали в V в. Абхазію) почав від р. 482. — т. є від коли звідтам винесли ся Печеніги — називатись: »Абазар«... То само пише і Valkoucht в своїй Hist. dela Georgie. T. I. pag 159.

Котрий з них найдавніше тут поселив ся тяжко дослідити.

Професор В с е в о л о д М і л л е р доказує в своїй — найприхильнійшу критику європейських учених стрітившій — розвідці „Етюдї осетинській: що мова того племенї — виказує найстарійші черти ізo всіх язиків іранських..“ — зачнім отже від Осїтів.

По древности язика того заключає Міллер, що Осїти, які себе властиво »Іра« називають, поселились на Кавказі давно перед появою найстарших пам'ятників язика »Абести«. А що в осетинській мові всі вирази, котрі відносять ся до садоводства і скотарства, виказують іранське походженє, а тільки назви металів як: срібло, мідь, олово урало-алтайськими, то і догадує ся Міллер, що Осїти якийсь час кочували в Уралом і звідтам доперва зайшли в Європу і на північні склони Кавказа.

Походженє іранське стверджує не тільки мова Осїтів і назва народу »Іра«, а краю »Іраністан«; але также їх міти, забубони, обичаї і сам вигляд лиця.

І так осетинський »Аміран«, котрого Бог, за бунт, приковав до Ельборуса, не є ніхто иньший як Агріман Дзенд-Авести, котрого Агура-мазда приковав до скал Демавенда в горах Ірану, які также звуть Ельбрусом. Що більше: казки грецької мітології і героїчних часів Гелляди може кождий почути і на Кавказі, особливо між Осїтами. Они розказують за Поліфема, котрий у них Бержен-дау називає ся і

про Улісса — по їхньому Урісмаг — точ в точ так, як написано в Одисеї. Титани звуть ся у них Нарти. За гордість привалює їх Бог найвищими горами Кавказа... Батирас, то Геркулес осіцкый; а всі ті казки родились ще в доісторичних часах в Ірані.

Подоба Осітів є чисто арійска, а віра їх, хоть одні з них ісповідують Христа, другі Магомета, а треті поклоняють ся (ще й доси) богам — то *маздеїзм*, то віра *Заратустра*.

Культ сьвятої ватри кермує всім житєм Осетина. Цікаві і дивні обичаї та постанови находили у них учені земльозьвіри.

Перед сльбом питають дівчину, чи хоче вийти за того, що єї сватає. Молодий витає княгиню при дверях своєї саклі з горіючим лучивом в руді і сьвітить перед нею поти, поки она не обійде торжественно в около домової ватри. Она, відтак, сідає на покуті, не їсть, не п'є весь час весіля і не говорить ні слова до нікого, хіба до мужа; а свати *ладжають* до *кур*. Мовчанка молодиці триває доти, доки не вродить дитини. На пропою сьпівають:

*Dakaranbon danasa —	Пю твоє здорове —
Banas! na kyhta furesti	Пий! руки мліють!—
Denoasan famesti	Пий, пий,
Banas, banas, banas!*	Пий!*)

Подружя завязували ще до недавна між найближшими рідними. Они звали ся у старин-

*) Haksthausen.

них Перзів: Hvaetvodatha то є подружжє сьвяте. Єще в XVIII столітїю находив Klapprot, що Осіти і Дідоїці женили ся тільки в родах своїх; а так само мало бути у *Тушин* і у *Хевсудів*, що сусіднують з ними.

Коли Осетин женив малолітнього сина з дорослою дівкою, то жив сам з нею наче з женою, поки син не прийшов до літ, а діти, які уродили ся за той час, почитували ся за правесні діти того сина. Коли Осетин віддаляв ся з хати на час довгий, то виберав для своєї жінки заступника (*nomulus*), а діти зроджені за єго небутности признавав завсїгда за свої власні. По смерти мужа виходить Осітка ще й нині за брата покійника як у жидів — а діти з того нового подружжя признавали ся за діти покійника. Колиж у небіщика не було брата або близшого родича, за якого би Осітка могла вийти за муж, то вільно їй було прийняти в хату любовника (*ггазалата*), а діти уроджені по смерти покійника писали ся і признавали ся за правесні діти єго. Дух єго витав над саклею і опікував ся своєю ріднею.

Коли жена утече мужеві до родичів своїх, то отець віддає тому половину *ураг-у* т. є. вина, що за неї взяв від молодого. Уводитель платить за уведену жінку ціну так високу, якби за єї убійство, а так само за кожде дитя, що она уводителеви вродить. За відрізанє носа платило ся давнійше до 10-ти коров, а за утятьє руки або ноги так много, як і за житє.

Цікава річ що Осіти числять тільки до 18. Дальше множать: 2×18 , — 3×18 і т. д. Розбою на дорогах сповненого, не в Осетії, не карали і добуте мечем значило у них то само, що найдене. Але коли хто найшов щось серед села, або біля саклі влстителя, а — не дай Бог — коло его ватри, крадіж така карала ся сумою, що перевишала пять разів вартість украденої річи, а навіть смертию. Крадіж на Кавказі — удальство, а в Іроністані була она навіть конечним промислом, зваживши те, що Кабардинці виперли Осітів з північних склонів Кавказа на голі скали, під країну вічних снігів. Дятого то стоїть до нині навіть у християнських Осітів бог злодїв Sauberjag в висшій чести, як сам св. о. Николай.

Звірина признавана »Авестою« за приналежну Ормуздови, признавала ся і в Осітів частою; а звірина приналежна Агріману признавала ся і у них за печисту. І так на пр. обиджений Осетинець ріже kota або пса на гробі вітця обидника свого і каже: »те для душі его!« а ворожбит винаходить вкрадену річ, ходячи від хати до хати з котом і взиваючи: »нехай дух kota мучить батька злодія. Они вірили, що присяга покликуюча ся криво на духа предка наводила страшну пімсту духа ватри. Частину кождої страви мече Осітка завсїгди в огонь для духів ватри — для пенатів. Гість в Іроністані є — бодай доти — сьвятим, поки сидить в саклі під опікою ватри. Коли виїхав гість за

ворота, міг єго Осетин убити, як мав до того яку причину.

До ватри належали навіть і невольники. Не свобідно було віддавати або відпродувати їх, коли они на те не згодили ся. Земльозвіди XVIII. столітя: Bell, Koch, Łapiński упевнюють нас о гуманнім поведеню верховинців Кавказа з їхними невольниками. Та гуманність і та приналежність рабів до родинної ватри були і причиною того великого самопосвячення рабів за панів своїх, котрим так чудували ся Москалі, Приналежність до сьвятої ватри була також властивою причиною, що мимо глибоко закорененої і з сьвятости ватри походячої *канли* т. є. кровяної пімсти — котру відвернути від себе мож було тільки через ублаганє духів ватри, обиджених злочином — убійство між приналежниками ватри, як: отець, мати, діти і слуги не карало ся ніколи кровю, а тільки прогнанєм з роду. Такий ізгой зове ся на Кавказі »абрек«-ом, (германський Wargus) і скитає ся поза аулом, а Осіти відвертають ся від него не раз ціле єго житє. Сусіди їх Свани значать такого абрека ланцком з камінців, який єму вішають на шию, щоби єго ніхто не убив, поки весь рід єму не простить злочину. Приняте єго або чие иньше в род і в круг сьвятої ватри відбувало ся в той спосіб, що він помолившись духам ватри і попросивши їх о прощенє злочину — коли такий учинив — клякав перед газдинею саклі і дотикав устами єї обнаженої і солею посипаної со-

ски¹⁾. В такий спосіб принимало ся в рід і в такий спосіб наступало чиесь усиновленє.

Бували в Осетів і ордали такі самі, яких приписує Авеста, т. є. провуренє в воду і хода скрізь огонь. „Пройду скрізь огонь і воду“ — »праведного ні огонь не бере, ні вода не приймає« — вірять Осіти і велять злодієви скакати через запалену вовчу жилу, або в кипяток встромити руку.

Осіти їдять гречану кашу, пекуть в попелі ячмінні »чуреки« (пляцки) жарять шашлик з барана і варять »бахани« то є портер, а також білий і жовтий арак. Заможні споживають на Різдво козу, на Новий Рік свиню, на Великдень ягня, а на св. Михаїла вола. Цікава річ, що пляцок з мішанини тіста, сира, масла і луку (цибулі, що зве ся так само, як одна з лакіток турецьких Halva) бачив Кох в Турингії.

Ліжко, плуг і лавки похожі на германські. Стіл вкривають квічастою скатертию як Німці Юшку подають в деревяному горшку і їдять деревяними ложками. Корито, рожен, шипці до жару, масничка, комин над ватрою, котра находить ся завсїгди серед хати — збаночки до пива „багані“, сїбірр то є соха, „голяткір“ триножне крісло батька родини, колиски суть в Осетів инші як у прочих Кавказців і пригадують Німеччину так, як те їх до льну подібне

¹⁾ Одно тільки умергвленє новонародженої дівчинки не викликувало пімсти духів ватри. Осіти часто убивали дівчат немовлят, надїючись, що духи ватри дарують їм потім сина.

волосся, сині очі та черти лица виказують Європейцями. Імена і назви кінчать ся у них часто на „te, to, pfert. На пр. Taboripfert, то є син Табора; а призвища як Asman, Leman і иньші пригадують Німеччину.

Перших років по слюбі стережуть жінку від віроломства, але по чотирох літах; або коли неплідна прижмурює чоловік око на єї любовні зносини. По смерті мужа врізували давнійше вдові ухо; нині жертвує она косу — коня его вбивали як у Скитів — а нині підстригують єму шерсти.

Культу „ватри“ стерегли і стережуть ще подекуди й нині осібні жерці „деканози“ і віщунни „кадаго“. Сомнабуля-волхвіля називає ся »курісмецок«.

Обряди Авести заховують дуже точно, як християни так Магометани. Сьвятиня для поклоненя огню зве ся „реком“. Особливо чисто-ти стережуть Осіти дуже. Кождий дотик до когось, або чогось нечистого мусить очищувати ся — у жінок нераз кілька-тижневою квантанною, в осібнім на те призначенім поміщеню. Трупів виносять на скали на прокормлене птиць і звіврів. Такий звичай заховує ся як найострійше у Хевсурів, що сидять на полудневий схід від Іроністану.

Взагалі сказати треба, що, хоть як різноплеменне і є народонаселене Кавказа, то культ сьвятої ватри цвите ще до нині у всіх народів, що его замешкають а найбільше у Хевсурів,

Тушинів, Дігорців, Алагірів, Осітів і Сванів, що сидять на найвисших верховинах Кавказа.

Та єдність обрядів, обичаїв і забубонів да-ла — здає ся мені — і повід до видуманя казки, що Сванети, Осіти і Картвельці походять від трьох братів *Суон, Осс і Картил*, хоть тільки Свани належать до племені картвельського, а Осіти ні.

Обичай тільки і віра у Сванів та сама, що у Осітів і они — яко племячко нікому неприступне — заховали декотрі єще старші обряди і повірки як Осіти.

Pomponius Mela оповідає, що *Лоніси* (може *Страгонові Мошіси*) і *Тібарени*, жителі веж то є нинішні Сванети, сходили ся в означений день на одну гору для ігор і там мушчини і жєни — хто з ким хотів, під голим небом ночували; а празник той відбував ся в честь кавказкої богині *»Ляші«*.

Понятно, що задля такого обичаю все потомство належало виключно до матери, муж котрої — як захотів добути собі власть вітцівську над дитятем, то клав ся в постіль і удавав злоги. Сим обрядом і получав над дитиною вітцівську владу.

Такого обичаю нема вже ані у Сванів, наї у їх північних сусідів в Іроністані. Богиню *»Ляші«* нагадують сванецкі села: „*Ляхумлі*“ і „*Ляшзеті*“ ріка „*Ляхва*“ і гора „*Ляйля*“. В селах тих до нині нема християнства, а культ богині живе як в Сванеці і в Іроністані, так і на всім

Кавказі, коли вже не в обрядах, то в дуже легких обичаях.

Осети вірили в жизнь поза гробом. Они відганяли криком ворожого родови духа, котрий причиняв хорому недугу. Духів тих зовуть на всім Кавказі »батанебі«. Часом підозрівають навіть християнських святих о наслане на когось недуги. Смерть, діло ворожих родови духів. Она є обидою, причиненою духами якогось ворожого роду і та обида взиває о пімсту над родом тим, духів котрого о сю обиду посуджують. Декуди добачували в кімсь опиря і убивали єго. Звідси повстав і обряд стріляня і уданої боротьби на могилі покійника. В честь і в ігрушку душі небіщика відбуває ся в Осетії обряд нічних забав на глум ворожим духам, а сусідні Сванети ставляють на могилі покійника страви і вино.

Опустілий аул то мешкане злих духів і там ніхто не осідає. Переселяючий ся Осет уносить з собою на нову селитьбу часом і гроби предків, а покупаючий справляє поминки за душі опікуючі тої землі. Многі звичаї пригадують стару *Германію*. Так як у Германів Тацита Осети »*agra per annos mutant et superest ager*«. Ще в IV. в. по Хр. находив *Ammianus Marcellinus*, що в Осетів земля була власностию цілої нації, ба ще й до нині одна тільки з загородою сакля становить невзрушену власність Осетива, а сліди довголітнього скитаючого житя видні й тепер ще на многих звичаях і постановах.

Ірани, котрих Черкеси »Кашга«, Лезгіни »Оц«, Татари »Осс« кличуть, суть майже так заперті від сьвіта, як Сванети, їх полудневі сусіди. А живуть они у жерел слідуєчих рік свого Іроністану від Ельборуса аж поза Казбек у самім сердю Кавказа: Гізель-дон, Ар-дон, Фіанг-дон і Ламі-дон, а виходи з їх високо положених вертепів позапирали иньші племена Кавказа. От і причина, задля якої они — відшиблені від сьвіта — задержали доселі много з мови Авести і прастарі на германьскі, а навіть на скидці похожі обичаї.

З Геродота знаємо, що Скити називали ріки Донами. Що більше: вигляд лиця, обичай, культ ватри а навіть мова європейских Скитів, фрагменти котрої від старогрецких істориків знаємо, є дуже похожі на осетиньскі, хоть між Скитами а нинішними Осітами лежить 2.000 літ, а може й більше, бо ні Страбо, ні Геродот не величали вже Скитами (сучасних їм) жителів Кавказа.

Скити... але які? На кимерийских показувало би і близьке (з Криму до Кавказа) географічне положенє і важне спостереженє профєсора Всеволода Мілера: що великан по осетиньски називає ся *Гуміріта*, а після традиції Осітів они і походять від *Нартів-Гумірітів*. Жиди Палєстїни називали напавших на Малу Азію кимерийских Скитів *Gómer*, а Вавилонці та Ассур називали їх *Gimirri*. Що назва Гімири або Кімери є так само як і пізнійші »Аллани« одного і того самого народа, дає догадуватись і Страбо, ко-

трий перед п'ятьнацятьсот літами обійшов був наоколо Чорне море і називає гори Босфора кимерийського горами *Азів*. Взявши під розвагу, що і Візантійці і наш Нестор називають один з *підкавказких* народів *Яссами*, а Ясси є так само новіша форма слова »Ази« як наше: »я« староруского »аз« і »ястряб« староруского »астряб«, то і прийдем до переконання, що Кимерийці були іменно тими Яссами, Оссами або Іранами, рештки котрих сидять нині в найвищих вертепах середного Кавказу.

Припустивши раз те і одержавши певність, що Скити ті були походження арійського — бо на те і мова, вигляд, обичай і віра Осітів показує — порозуміємо, длячого Неври утікли перед зм'їями, то є Астіягами (дракопідами) іменно сюди до своїх соплеменників Кимерів. Ми догадаємося і причин нападів тих Скитів на Мидію і війни походу на них Куруша. Ми і не здивуємось, вкінці, що декотрі історики як: *Le Normant* кладуть війну Куруша на Кавказку ріку — котра в старину, по імені великого Перза »Куруш« а нині »Кура« називаєся і побачимо в Геродотовій Томірісі не царицю якихсь там Масагетів над Яксартом, тільки царицю кавказких Скитів за Араксом Тамару. Ми зрозуміємо ще й те, для чого Дарейос так бажав тих Скитів покорити, що видячи неприступні гори, на котрих і за котрими они сиділи, аж далеким облазом поза Чорне море ходив на тих ворогів своїх силою цілої великої перзидської держави. Страшний то був Перзам народ. Про-

рок Езекиїл називає его »Гог« а перзке »Ког«, а осетинське Гох, гох=hoch т. є гора. І якжеж не має нас кортіти пристати на здогад одного російського історика, що Кавказ дістав свою назву Гох-Аз, то є: гора Азів, від Яссів або Осітів, що перед трема тисячами літ замешкували его плодове північне підгірє, а може і полудневину Кавказа.

Однак здає ся, що вони ту вже застали якісь иньші племена, що жили по видовбаних в скалах печерах, яких так много на Кавказі. Традиція грузинська повідає, що троглодитами тими були огні-хвальні Гебри!!! а переважаючі, майже, у всіх народах Кавказа типи жидівські, многі традиції і обряди, рештки племен жидівських в Дагестані, ба і ціла провінція »Гурія«, котрої народонаселенє є удокументовано жидівським, вконець і те найулюбленнійше, а поза Кавказом нікуда більше, як тільки в книгах »Родств«, »Рут«, »Царів« і »Параліпоменон« находяче ся імя жіноче »Тамара« велить догадувати ся, що жиди, котрих колискою були недалекі з відси вижини Арарацкі, розсіли ся були ще в передісторичних часах над Курою і на підгірю Кавказа*).

*) Тифліський учений Pfaff догадує ся по казках і піснях осіцких — які о боях Нартів з племенами »Дзау« і »Сай« повідають — що Осіти походять від Неврів з Мидії, котрі прийшли на Кавказ і промішали ся тут з автохтонами семіцкого племені.

Ази ті були народом сильним і небезпечним. Те видно з нотатки Arrian-a — на яку покликають ся історики Кавказа — в якій повідає, що вони поставили 60.000 піхотинців, а 20.000 конних. Візантійські царі посилали к ним послів з просьбами о дружбу і поміч. Але з великим передвиженєм народів почала сила Осітів — котрих тоді Алланами звали — маліти Вехендур-Болгари, Гунни, Хазари нищили їх на північнім підгір'ю Кавказа. Прийшли Монголи і ослабили їх до решти. А все такої ще і в XIV століттю були они грізними для Грузії, і витязь осіцкій — прославлений піснями Oşge bogatar, розбивав щасливо війська Грузів.

Але по смерти єго повстали між Осітами міжусобиці, з котрих скористали Черкеси, Кабардинці і вицерли їх з верховини чорних гір в підсніжні полонини і скали головного хребта Кавказа, де їх здесяткував голод. І від того часу перестали бути народом, а тільки розбійничими нападами давали від часу до часу Грузинам о собі знати.

III.

Племена Адіге.

Старогрецькі письменники баяли, що на Кавказі проживало якесь жіноче воєнне товариство, котрих они Амазонками називали. Амазонки ті жили в великій незгоді з сусіднім Гаргаринами і воювали з ними. Мимо то устроювали они дуже часто приятні сходи́ни з сусідами сво-

їми в тій цілі, щоби мати потомство; убивали однак народивших ся хлопців, а тільки дівчат лишали і виховували до того життя, яке вели сами.

Грецькі ті байки вияснив Римлянин Pomponius Mela оповідаючи про культ богині »Ляші« на Кавказі. Але казку про Амазонок чув і записав Reineggs, що в XVII в. перебував між Черкесами.

Они оповідали єму, що в древну старину жив на Кавказі народ жіночий. Народ той називали они »Емечі«, що в переводі буквальному значить *потомки жінок*. Назва ся доказувати мала, що перед тими *Емечі* справді жити мусів якийсь загадочний народ жіночий. Дальше оповідали Черкеси, що жінки ті довго воювали з ними; аж одного разу прийшла була така хвиля, що навела на них велику скуку за семейним супокійним житєм і они постановили своему товариству кінець положити. Княгиня Амазонок застановила битву з Черкесами та увійшла в шатро кабардинського князя »Тулъме«, а вийшовши за якийсь час звідам, оповістила, що вона став женою черкеского князя і радить своїм подругам розійти ся по шатрах черкеских лицарів. Амазонки послухали¹⁾ і потомки тих жінок довго слили під назвою *Емечі*.

¹⁾ Дословно таке саме оповідає грецький міт про кінець війни Геракля з Амазонками. Але Черкеси не чули про них певно нічого.

Переказ той міг мати і якусь правдиву подію за собою між так різнородними і вічно між собою воюючими народами які заселяли і заселяють Кавказ.

Доля жінчини мусіла бути в далекій старині страшна, коли навіть Магометанки Кавказа повставали против неї і заводили — було — реформацію уложену в так званий *жіночий кодекс*. Чомуж би пробу якоїсь еманципації від дикого мужеского ярма не могли спробувати сьмілі та войовничі верховники? Чув же недавно ще, бо в XVIII в. земльозвід Lambertі від мінгрельського дадіяна (царя), що той находив між трупами убитих *Сванетів* много жінчин в зелізній одежи.

Однак мимо то находжу більш похожим на правду твердження, що байки про Амазонок є тільки глухим гомоном колишнього культу богині *Ляші* на всім Кавказі. Доказує то прекрасний і совісний твір *Коваленского*: „*Нрави и обычай на Кавказѣ*“. Зсилає ся він на європейських і азійських земльозвідів Кавказа різних віків — а було їх чимало — та провірює своїми власними спостереженнями і доходженнями російської власти.

І так посьвідчають Bell і Stal ще в XVIII в., що у Шапсугів було ганьбою для жінки не мати бодай одного любаса. Таке саме говорить Abu ben Kassim, Massudi і Tavernier про других Черкесів. »Для гостя була жінка верховиця на вигоду готова і *Черкес* сквапно виходив

з саклі — якби нічого не бачив — коли там застав при жінці чужого мушину.

Такі самі обичаї находили місіонарі як Lambertі, Jona de Lucca і многи подорожники. Декотрі, як Łariński і Bell пересиджували кілька літ між Абхазами і Кабардинцями (в XVII в.) і оповідають те саме про верховинців Кавказа. Ще і нині водить ся в горах нераз таке, що і описувати соромно, особливо в Осітів, Сванів та в татарских Інгушів.

Счудованому Струйсови¹⁾ толкував Черкес легкість обичаїв свого племені тим, що »женщини як цвіти, краса їхня була би злишною, якби не було очий дивити ся на них і рук, що би їх зривати«.

За те дівчата хоронено як найстараннійше від упадку, а проступок против моральности карано у Черкесів як в Осітів смертию плоду і провинившої ся пари.

»Тлеухи« — каже v. Stal — не признають ся — запитані о те — ні до жінки, ні до дітей; а Du Voi de Montperé посвідчає, що Черкес обидить ся, коли его питають про імя та про здоровє жінки. Те саме пишуть Potocki і Bell, Interiano та иньші, а Reineggs найшов таке саме зіпсутє і в нечеркеских верховинців, як *Тушини, Хевсури, Пховели і Кистіни*. Ті і иньші Татари, як Чеченці таї Інгуші були — каже Potocki — так як Черкеси необичайні; а Ко sh

¹⁾ Jan Struys 1672.

говорить то само про більш культурних Картвельців полудневих схилів Кавказа.

Всьо то наводить нас на здогад, що в далекій старосьвітчині, культ богині *Ляші* був, ачейже, загальним на Кавказі.

За помочію єго хотіли, видко, народи Кавказкі бодай улагодити вічну війну *omnium contra omnes*.

Культ той приводив однак за собою крайню непевність *вітцївства*, а конечність удержання, множення і кріплення родини, спонукала Кавказців завести у себе так зване *»аталицтво«*... щось в роді приймацтва і *обряд усиновлення*. Було воно давнійше загальним, ба ще й нині обходить ся заможнішими родами особливо в горах. Новонароджену дитину брав хтось к собі на вихованє. Він учив єї у себе, поки не прийшла до літ... а бувало, що і женив єї. Повнолітну дитину приводив *»аталик«* т. є той, що єї виховував — к вітцеві і тоді відбував ся обряд усиновлення і прийняте в круг семі і в круг святої ватри; а враз з дитиною принимало ся за всїгда і *аталика* в родину. Тим способом збільшало ся силу і впливи обох злучених в одно родів кавказких.

Як велике значінє і повагу міг мати такий аталик, вносити можна з того, що молоденький абхазкий князь *Іналін*, котрого я в Сухумі бачив, застрілив бувши 13-літним хлопцем за порадою аталика свого рідну матір за то, що против волі цілого роду єго покійного вітця видавала ся за муж.

Аталицтво вязало ширші круги в родину приналежну к ватрі якогось вельможи і так творили ся тіснійші взаємини між далекими собі родами, а до заключуваня еще ширших взаємин приятних причиняла ся у Черкесів особливо екзогамія.

В дикій природі Кавказа, під грозою безпереставних нападів, переселень і грабіжних воен мусів слабший пол, в дитиньстві часто вигибати. Женщина була отже цінною рідкостію на Кавказі; еї здобував або купував род у роду — складаючись нераз цілою семєю на ціну купна «калим» т. є віно і таким робом ставала куплена жінка, де коли, васностию цілого роду або по шкоцки кажучи: клана. Того кажуть догадувати ся старосьвіцкі пісні та перекази Черкесів, Осїтів, Сванів і прочих верховинців.

Они сьпівають про Нартів, що то перед віками покласти мали ті вежі з величезних плит, обривів скал і ті огромні дольмени, що кільометровою улицею стоять в черкескій верховині недалеко *Майкопа*. Нарты були відважна поляниця Кавказа; то викляті *абреки*, що гуртовали ся в збройні ватаги, нападали і завойовували цілі племена і сполучали їх в один народ.¹⁾ І так кибардинський нарт *Насранжоге* (золота

¹⁾ Один з найголоснійших Нартів на Кавказі був *Пшигуй безстрашний*. З прошибаючим криком: гі-гі-гі! (черкеска гурра) кидав ся він на цілі ватаги противників і убивав, або проганяв з поля.

борода) об'єднує всю *Кабарду*. *Свани*, *Осіти* і *Картвельці* виводять роди свої від трьох братів: *Суон*, *Осс* і *Картил*. *Хожич* з Грузії родоначальник *Стир-Дигорців*, *Бадило*, що вийшов з Маджар родоначальник дигорських *Бадилят*, а сьвятий нарт *Хетаг* то первий з роду *Хетагурів*. Так творили ся¹⁾ союзи і немов в потвердженє того, що жінка ставала ся нераз власностию зтоваришеня якогось, або й цілого клану. Одна старинна пісня висказує жаль Нартів, за котрих ватажка одна дівчина замуж вийти не хотіла, такими словами: »Обида нам, що дівка за нас замуж вийти не хоче«.

Цікава річ, що в тих піснях не находить ся ніколи імя Нартового вітця; а завсїгди імя матери, або сестри, а та найчастійше посередничить між витязями і мирить посваривших ся Нартів. Не менше цікавим є також те: що на всім Кавказі вуйко, не стрийко стає вдові і дітям єї за опікуна і має першеньство при всіх родинних випадках. А так як жєнщина не лише становила куплену, викрадену або й кровию здобуту власність клану, але також і маєток вітця єї — через плаченє »калима« то є віна за неї і зваживши те, що она провадила господарство *Черкеса*, кормила єго, множила єму рід, а через те повагу і силу тай стерегла єго ніколи непогасаючої сьвятої ватри... то і здобула собі становище, яке Коваленский називає: „*матріярхатом*“. Патріярхат взяв ся -- думаю — пізнійше і

¹⁾ *Коваленский*: Закон, обичай на Кавказі.

з приязнійших і більш уладнаних обставин, чим могли бути черкескі, або взагалі кавказкі. Та мимо то становище жінчини було у всіх верховинців а особливо у Черкесів дуже непевне, неясне. Навпів владичиця саклі і часто зависима потрохи від всего роду, мала она до розпусу відчинені коли не ворота то бодай калитку, прислонену традиціями культу розкішної богині *Лаші* з тьми тисячилітнім мохом покритих часів.

Так, як неясне і непевне було становище жінки, так само було і з землею; котра на всіх верховинах Кавказа не була за ніким убезпечена — аж до недавна, — а головно у Черкесів. У них була всюди власність комунальна; котру не вільно було продавати¹⁾.

Вже *Страбо* чув — (I в. по Хр.) що в горах жили і кочуючі племена. Те повідає і *Amianus Marcellinus* (IV в. по Хр.) а *Rubricus* в XIII в. Подорожні XVII в. кажуть, що черкеси перевозять свої слуги як ті Монголи Чингісхана; а Коваленьский потверджує, що кабардинський поселок не стояв на одному місці ніколи довше як 4 літа.

Такі обставини і звичаї вплинули і на характер Черкеса. Він непостоянний і на него годі спустити ся. Говорили Римляни: *»graeca fides nulla fides*«, а з таким самим правом можуть те саме сказати Москалі і Українці про

¹⁾ Bell. — v. Stal.

Черкесів. Нї обіцянками, нї дарами, нї взятими з них клятвами не можна було їх пригласкати до того, щоби встояли ся на даному слові.

Як звір дикий, переходячи з леговища на леговище чули они себе вольними від всяких зобовязань. Переконуючо виходить те з характеристичної відповіді, яку дав один князь скликаних російським єнералом Черкесів — щоби їм оповістити, що вони перейшли вже під власти Росії. Єнерал хотів їм те пояснити в такий спосіб, щоби єго зрозуміли і в добрі прийняли власть російського царя. „Падішах — сказав він — помирив ся з царем Уруссів, а в знак приязни і любови подарував єму Черкесів на вічні часи... чуєте?« — Як то? — запитав поражений тою вісттю князь — яко бакшиш?... не може бути! — ...Однак подумавши хвильку, розсьміяв ся сердечно і указуючи на кружляючого над ними аструба сказав: »розумію, єнерале, розумію! Я дарую тобі — бачиш --- он того коршуна... возьми собі єго. Та чи не так дарував нас султан цареві Урусів?«

Таким коршуном чинили Кавказця єго звичаї, а передовсім дика і величава природа гір, що єго виховали. Кавказкий хлопець ріс і виховував ся на хищника, бо навкруги себе не бачив нічого ившого, як тільки грозу, розбій і хищництво. Пасучи вівці в лісах, в половині бачив він серну, як пнялась по скалах, як пере-скакувала пропасти страшенні, або кидалась в безвісти тай гибла в меткій утечи перед лю-тим рисьом. Він бачив, як каменя метом падав

кавказкий орел на ягницю, як медвідь ударом лаби вбивав єму вола, як без потреби вовк загризав нераз цілу отару... і серед такої війни у природі, не показуючої ні доброти ні помилування, а бодай пошанованя чужої власности, ставав він так диким як она і так само хищним і безсердечним. А придивляючи ся тому, як гірські потоки уносили з собою і ту жмінку землі, що єї засіяв — ставав сам не менше погубним для окруженя. Боронячи своє стадо перед напастию звіря — як звір споглядав він на чуже стадо з неповздержною кортячкою: схопити щось для себе, хотьби й мав більше як єго сусід і як вовк жевривий нищив усадьбу чужу безсердечно. Він знав, що завтра, як заспить, не вчує, єму так само вчинить єго ворог і гиб як звір — бючись до останка, або як олень кидав ся в безодні, коли не міг вже спастись від неволі.

Те посьвідчає вісімдесятилітний досьвід потомків Запорожців на Кубані, те й показала послідна кавказка війна. Черкес не піддавав ся і полкови цілому — каже Владикін¹⁾ — і гиб нападаючи, або умирав від голоду і стужі, загнавши ся в неприступні верхи і сніги... а не піддавав ся Москві.

Такі племена на довго порабити не були в спроможности орди степові. Їх можна було ограбити, їх можна було угнати високо в скали і сніги, де вже ніхто не поліз за ними, але за-

¹⁾ Путеводитель по Кавказѣ.

панувати над ними — кому й який хосен? »Чурек і сакля« тай кошара, всьо то не лакоме для степових орд. Длятого они хоть і налітали сотнями тисячів на ті гори, то не на ті гори, а на шлях в Грузию богату. Верховинці, виперті зразу масою орди в верхи, отямлювались скоро, спускали ся нечаянно в низ і безнастанними нападами чинити мусли неможливим пробуванє всякій ордї в верховинах Кавказа.

Однак при всїй дикости своїй, цїнили Черкеси високо богатырскї піснї і взагалї поезию. Без балалайки (однострунна скрипка) і без сьпїву не відбували ся у них нїякі торжества.

І танець любили они. На весїлю і при иньших нагодах танцюють они при звуках балалайки, пищавки (фуюрки) і бубна танець *похожий на козачка*. На весїлю відбуває ся цїкавий обряд розтинання горсета. Дївка ходить вже з лїт дитинних зашита в горсетик з овечої на біло виправленої шкїри; який доперва »молодий« на весїлю своїм кїнджалом розтинає«.

Похорони відбувають ся також з піснями і майже так само як у Мінгрелїв з одним додатком, що к заритому в землю Черкесови підходить *ахунті* то є: черкеский мулла і — коли всі жалібники на его зазив відступили від могили — дає мерцєви полезні науки на дорогу в рай.

Найбільше значїне мала однак пісня богатырска. Без *Гекво* то є без поета сьпївака Черкеси не ходили на війну. Русинам були они давно знакомї... ще за хороброго сина »равно-

апостольного князя Володимира — »иже зарѣза Редедію передъ пѣлки Касожскими«.

Як тоді так до недавна вискакували *абреки* черкескі перед лаву своїх товаришів і визивали *наших* на поєдинок, дразнячи їх словами: »бояр-Урус, Іван! тебе і заяць не боїть ся«. Стройно виступали Черкеси в такий бій. Кожний одягав ся як найдорозше, щоби побідитель знав пошанувати і любо згадував побідженого. Товариші не брали в поєдинку участі і не збороняли витязєви обдерти убитого противника. *Геквокво* або *Кадагі* (віщун), якого мали при собі, був узброєний, ішов в бій як всі Черкеси а відзначав ся від них перевішеною через плечі *пшаур*-ою то є: гітарою, чи теорбаном. Він захоплював Черкесів до бою піснями, він голося славу витязів. Пісня заховувала традицію, она заступала історію народа, служила нераз яко документ межі спорячими, на *адаті* т. є в суді — сторонами, а навіть в політичних зносинах з кримськими ханами. Она проводила Черкеса від колиски аж до гробу, ба ще й поза него. »Умру« сказав славний богатир *Кан-Булат* до свого поета, »умру«, але воскресну до вічного життя в пісни твоїй *Геквокво*. Черкеси були такими ентузіястами пісни, що від одного їхнього героя, від мулли Ібрагіма, пішло слово: »Безсмертність дає лише Бог тай пісня«. — Пісня поета стягає на землю рай Божий із неба«. — »Пісня не слово, пісня не голос, пісня крилатий дух, що уносить витязів на небо в рай,

а сила її так могутча, що навіть сам Авраїм (ангел смерти) не раз уступає перед нею.

Не дивно отже, що прекрасна княгиня Еміна відвернула ся від свого жениха, від славного князя *Таврія*: »Що ти мені за жених? убити кождий знає тай кождий хоробрий, але зложи-но для мене пісню! от що«.

Коли погиб, або умер який славний борець, то на його похорони з'їздили ся з усіх усюдів *Кадиги* і *Геквоки*. На місци, від учасників подвигів і слави витязя розслухували они всьо, дотичне его особи і уходили в пустиню, щоб на самоті зложити на него пісню; почім сьпівали, кождий свою, перед народом. З пісень тих переймали Черкеси те, що де було красше і редагували з них усіх одну збірну пісню і з тої хвилі сьпівали її всі однаково. Розміри її були тонічні, не декляматичні, а як просьпівано її при бренькоті пшаури, Черкеси знимали з голови кудлаті *папахи* і похиляли голови в честь виславленого піснею витязя. Магометанські *фанатики*, *мулли* та *сфендїї* переслїдували пісню, але надармо. Всі сьпівали і всі кланяли ся *Геквокам* і князь і жебрак мізерний.

Черкеси не прийняли і демократичного магометанського закона судового (*шарїят*), а судили ся своїм відвічним гірським правом (адат). Взагалі той іслям, що его завели між Черкесами Кримці, держить ся їх хиба зверху. Все ще перемагає в них маздеїзм і прозирає скрізь обичай культ богині *Ляші*.

Черкеси хоть і Магометани, в великій чести держать Пресвяту Діву, *Марієм-Тха-пші*, т. є. Марию бог-княгиню, *Ессе*, Ісуса, *Шергунс*, т. є. св. Духа, постять успеньський піст з вдяки до Марії, що спасла медоносну пчілку з потопа сьвіта. Св. Юрій по черкески *Уастирджи* тай св. прор. *Яліє* (Ілю) почитають. Празнують они і Благовіщенє, а завсїгди 19. цвїтня і молоді Черкешенки празнують сей празник серед цвїтів і плетуть китиці і вінці на подарки. В день нашого Вознесеня маять як і ми зеленю свої хати, а всі ті звичаї здають ся бути відзивами давного — за Юстиніянівских часів (VI в.) — проповідуваного між Черкесами та Абхазами християнства.

В горах коло приморского місточка Туапсе находить ся в скалі вирита надпись, кирильскими буквами: „*Сыну мой, вертай на Русь ибо ты отродіе русское*“. Там — казали Джігети (племя черкеске) — жив сьвятий пустинник *Хак-кучій* і той мав сю надпись лишити вихованцєви, чи такой синові своему.

Але Черкеси не тільки Христа споминають і ватру держать сьвято. У них до недавна вірили в богів, як: *Тха-пша* (князьбог), *Джін-надішак* (цар духів), *Шібле-перун*, *Зекутх* (бог злодїїв), *Кодес* (бог риб), *Мезітх* (бог ловів), *Тлепс* (бог ковалїв), *Ахіна* (бог скота), *Еміш* (бог овець), *Псегуашак*, *Хепегуаш* і *Хятегуаш* (дивоші рік, моря і садів). *Гомін* у Черкесів як і в Абхазів — з котрими майже однакові держать забубони — то, за твердосердність в любі, за-

клята богом дівка. *Созереш*, бог плодів. Празник його сьваткує ся разом з Осітами під горами Татартуб. *Созереш* є також богом здоровя. *Секуча* бог подорожників і пригодогонів. Однак властивим покровителем відважників є *Соузеркул* брат вулькана *Тлепса*, котрий так хитро підковав єму коня, що той підків тих ще не сходить до нині. *Соузеркул* живе десь далеко за морем і верне ся на Кавказ аж догди, коли румак єго посходжує *Тлепсові* підкови; а Черкеси вірять, що за єго прибутєм власть *Урусів* упаде на Кавказі.

Але хтож є властиво Черкеси? Слово «черкас» в татарекім значить перетяв дорогу; а «сар-кіяс» = голворіз. Новоперзидске: «Серкеш» значить розбишака — і всі ті назви означають відважника добуваючого мечем, чого єму треба. Під тою назвою знали їх Українці¹⁾ — був же у них і город *Черкаси*²⁾, так називали їх Москалі і кримські Татари. І там стоять руїни міста *Черкес-кермена*.

1) Араб *Муза Калкантаваці* — подає *Коваленский* в „*Законі обичай на Кавказі*“ каже, що на VII віку Геджри черкеске племя *Хабертай* уступило з під Кавказа, і кочувало довший час на степах Дону і Дніпра, потім осіло в Криму але не на довго — бо вернуло в VIII в. Геджри на Кавказ, де об'єднало всі черкескі племена.

2) Профес. Дашкевич подав на XI археолог. з'їзді в Києві, за візантійским істориком *Пакімера*, що *Ціхи* (Черкеси), Готи і Русси (бродники) єднали ся в XIII-ім і в XIV-ім в. на степах українських в военні дружини, а що на

Rubriquis, що їздив (під кінець XIII-ого в. по Хр.) попри Кавказ до татарського хана *Мунга*, чув, що на Кавказі живе народ, якого називали «*Беріс*». Осіти називають Черкесів *Кайзаками*, Нестор зове їх *Касогами*, *Касагами* — писали Візантійці а Константин багрянородний називає землю Черкесів «*Козакія*».

Однак всі ті назви, дані Черкесам иньшими народами і слово *Касаг* або *Козак* означає в мовах татарських хвацького наїздника, а той по черкески зазиваєсь «*Джиліт*».

За римської держави знано їх також під назвою «*Cercetae*» але також «*Zichi*» і «*Sindi*».

Судячи однак по двох замках імені *Кумани* — з котрих один стояв над горішнім Терреком в даряльській, Плінієм описаній, дебри, а другий в абхазкім увозі над Гумістою, отже якраз: на полуднево-східній і близь полуднево-західної границі черкеского народу — можна убезпечитись, що в першій віці по Хр. жили, а певнійше панували тільки, в тій часті Кавказа *Кумани*, бо против них і поставлено оба укріплення границь. Однак про *Куманів* не чути довго нічого¹⁾. Натомість сливуть якийсь час *Болгарів*.

кримськім побережю завязало ся було алланотатарське козацтво. Михайло Єскович Черкашенин сливе там за обединителя тих ріжнородних племен. Цікава річ, що і донське козацтво мав завести Черкас Агус з Марегі. (Красноє: земля війська донского, сторона 523).

¹⁾ Аж під р. 488 згадує грузинська літопись: „*Картліс Цховреба*“, що *Кумани* злетіли

Але і вони не можуть удержати своєї власти на Кавказі¹⁾.

В р. 204 завойовують все північне підгір'я Хазари, за ними показують ся і Гуни²⁾. В р. 431 здобувають Гуни-Кушани (т. є. чорні) переходячи Кавказа³⁾, але власть над північною верховиною лишає ся все ще за Хазарами⁴⁾, аж до завойовання Арабами Дагестана.

І по тих всіх ордах і по довголітному пануванню Хазар, лишає ся одна, одинока рештка в так зв. балкарській дебрі у жерел ріки Чегем під боком Осітів і то лише припадком. Є се Балкарці.

на Абхазію і вигнали звідтам Азегів і Пачангів, що запанували над Абхазами, на чорноморські степи. Кумани (Половці) держать ся більш кавказкого підгір'я і степів від Кубані аж до Дону-Святославича.

¹⁾ В початках II. в. по Хр. — пише вірменський літописець *Мойса з Хорени* — зайшли на північному Кавказі в землі Болгарів міжусобиці, що їх приневолити винести ся звідтам. Під р. 150 по Хр. заходять з Криму Готи, розбивають Алланів, котрих більша часть іде з ними в Крим, а тільки верховинська рештка, Осіти, лишає ся в горах.

²⁾ *Проценко*: »Хронологическій указатель Кавказа«.

³⁾ *Коваленскій*: »Законъ и обычай на Кавказѣ«.

⁴⁾ В році 894. пропускають Хазари Пачангів іти на захід, а ті натискають на Мадяр. Але тоді Хазари не були вже панамі північного Кавказа. І Аллани (Осіти) і рештки Вехендур Болгар не платять уже Хазарам ніякої дани.

Араб
Хаза

кли

до н

а ще

при

весні

кли

осма

ал:

свят

Іти і

сами

очер

кесів

ледв

ти

до я

В р.

чор

мена

з по

було

тари

з не:

підд

прав

кеси

Pfaff чув від Осітів переказ, що як тільки Араби побили, підчинили собі і змузулманщили Хазар (в VIII в. по Хр.), три клани хазарські утікли в високі гори над ріку Чегем, де живуть до нині. Там є і та дебра, що сливе *хазарскою*, а ще до недавна стояв там каменний домик, при яким годовано рік в рік бичка, з якого на весні ворожили на врожай. В празник той пекли паланиці, в яких тісті *повитискали навперш великим пальцем ямки*.

Паляницю таку називали: *»хічен—хічау—аг«*; то є: книш достойний Бога — книш посвячений Богу. По ворожбі заколювали бичка, їли і пили тай співали пісню, звану „*цопта*“.

Про иньші які рештки нема поміж Черкесами ніякої вістки; ба і Балкарці (Болгарці) очеркешили ся давно.

Найвизначнійший вплив мали ще на Черкесів Араби і Татари¹⁾. Їм удало ся вигнати зедви зацеплене там християнство і спонукати змузулманщених верховинців почувати ся до якоїсь спільности з Турцією. Глубше в ро-

¹⁾ Довгі літа воювали з Черкесами Кримці. В р. 1700. залили они своїми ордами черкескі «чорні гори», але і нашли там свій гріб. Племена Адіге причаїлись. Они вислали депутацию з подарками в табор Кримців, а між подарками було много хороших дівчат і міцного вина. Татари зраділи, що вже прийшов кінець війні з незвершеними доти Черкесами і що вони піддають ся під власть кримского хана і виправили оргію; на пнях і сонних напали Черкеси і вирізали всіх до ноги.

динне життя, в обичай і закон іслам не годен був закоренити ся.

По Арабах насунули ся на Кавказ полчища Чингісхана і Кіпчаки залягли в р. 1228 обидва береги Кавказа. Уступили і ті, а верховинці лишили ся, як і були на своїх місцях і не зтатарщили ся, хоть і uznали язык Татар яко обєдиняючий музулманські племена Кавказа. Щоби підняти дівчат своїх в ціні, давали їх Черкеси учити арабської і турецької мови; а ті язики занебрили їх первісний язык особливо туранциною. Коли Осїти називають гору з іранськв „*Ах*“ або: „*Ах*“ то в черкескїм язичі звучить „*Ах*“ з татарськв: »тау« (татарськв „*тау*“) За то прийняла ся у них татарськв термінологія в роді: хан, ага бей — бег; а задержала ся близько до іранського »пша« (шах) »Уорк« значить шляхтич, „*байгуш*“ сіромаха, бідак. Буркут черкески „*нарван*“ (богатирський напиток) „*Хедрет*“ значить витязь „*Тха—шауо*“ = Бог великий — шіген = мулла, „*шехнік*“ владика.

Но ким-же є властиво Черкеси?... Самі називають они себе »*Адіде*« а закон »*адат*«¹⁾ і початок свій виводять як і Осїти від *Нартів* великанів — але вже не від (нартів) *Тумірі* то є від кимерійських Скитів. Однак скитські обичаї видко і на їх нартах і на них самих.

¹⁾ Адам в ассирійско-вавилонських клинописях значить: аз — я. Чи не толковати *Адіде* через: ми що є, а *адат* через постанову Старонїмецьке Тюдеск значило: тутешний

і так: Черкеский нарт *Созріко* (і другі) здирає шкіру з ворогів і велить з неї та зі *скальнів*, *сестрам*, *женам* і *матерям* поубиваних, шити для себе одержу. Про так само дикий звичай оповідає Геродот у Скитів, Маздеїзм находив у них і у Сарматів також, а за ним і Страбо. Навіть „*матріархат*“, що в Черкесів водив ся у тих Сарматів, що за Геродота і Страбона кочували на всхідних берегах Дону. Сусідували на всхід сонця з Алланами (нинішні Осіти) а на південь з меоцкими Скитами, що жили під Кавказом²⁾. Мовою були *Сармати* дуже близькі до Аллан і до Скитів чорноморських отже і до нинішніх Осітів. Були они і ясноволосі як Осіти і подоба їх була так само арійська, а ноша персидська.

Греки називали¹⁾ Сарматів: *Γυναικοκρατοβιοι*, що Геродот по скицьки зове: *οίβρατα*. Значення тої назви дасть ся пояснити арійськими пвями: *vira*=муж + *pati*=пан, що значить *мало-б: пануючі над мужами*. Назва *Сармати* дасть ся також з іранських пнів вивести. *Sar*-володар, *mada*-жена, а те могло би доказувати, що скитським народом Сарматів управляли жінки.

Взявши отже під розвагу: єдність породи, ноші, віри і обичаїв, а здає ся, також і мови Сарматів і Черкесів, хоть між сими а тамтими

²⁾ Римляни взяли в землі підкавказких Скитів, що звали ся Сираками, в р. 50 по Хр. город „*Усне*“ а назва та є *питоменно черкеска* як і *Тушне*, *Ульме* і т. подібні.

¹⁾ *Грушевский*: История Руси-України. Т. I. Кавказ.

уплило двітисячі літ, не буде ся гіпотеза безпідставна, що хоче бачити в нинішних племенах *Адіге* потомків древних Сарматів.

Кимерійські Скити, отже і *Сармати*, котрих в иньших часах і на місцях иньших *Азами* і *Керкетами*, потім *Алланами* і *Куманами*, а нині *Осітами* і *Черкесаи* называють, були би — думаю — першими історичними поселенцями північного пониззя і верховин Кавказа.

III.

Племена картвельські.

Майже вся порічина *Кури* та *Ріона* і южна верховина кавказкої стіни є — з непамятних часів в посіданю *Грузів*, *Імеретів* і *Мінгрелів*, *Сванів*, *Пховелів* і *Хевсур*... одним словом *Картвелів*.

Не є они властивими автохтонами закавказького краю, а все таки належало-б їх такими уважати, задля глибокої древности поселеня їх під Кавказом.

Le Normant, що прочитав на скалах коло озера *Ван* клинописи, найшов, що язик їх не є асирійським, а якимсь прастарим грузийським; що більше, із змісту клинописів тих видко — каже *Le Normant* — що предки нинішних *Грузів* сиділи перед 2500 літами під южними склонами *Араратів* і вколо озера *Ван*, поки — в VII-ім або VI-ім в перед Хр. не вийшли з відтам за *Араксес* та *Куру* і *Ріон* під Кавказ¹⁾.

¹⁾ Гляди фейлетони часописи тифліської «Кавказъ» з р. 1898.

Опираючи ся на змісті тих самих клинописів утврджує другий учений Seys, що *Гайки* то є предки Вірменів, десь доперва в половині VI в. перед Хр. заняли оставлені Картвелями, під Араратом землі.

Ті важні твердження французских вчених, як здає ся, оправдують переданє, записане в старій грузийській літописи „*Картліс — цховреба*“, яке оповідає, що »предок Грузів *Картил* жив 600 літ під Араратом. Традиція вірменська, записана старичним літописцем *Мойсою з Хорени*, втворює літописи грузийській, коли каже, що Хайк предок Вірменів — по імени котрого они довго Гайками звались — переселив ся зі своїм родом під гору Арарат, на полишене иньшим народом місце. Hinks, Rawlinson, Mordmann а з ними і *Нікольский* стверджують вислїди Ле Нормана, що язик клинописів ассирийских біля озера Ван і під Араратом подобає на язик грузийський. Так от і був би вже достаточний доказ що Картвельці займали колись ті сторони. А що там на южних склонах Араратів¹⁾ в 10-ім, 9-ім, 8-ім, 7-ім і 6-ім в. перед Хр. і цвила держава, яка ачейже, від Ноевої гори *Урарту* називала ся²⁾, то ми *Геродотових Аляродців* то є Араратців мусимо признати древнїми предками Грузів.

¹⁾ Spammers Weltgeschichte Professor Dr. Kummel et Prof. Dr. Volg.

²⁾ Столиця царства *Урарту* звала ся: *Тушна*, а назва ся нагадує князя кимерийских Ски- тів Туспе, що войовав в Лїдії і того імени мі- сто на північнім Кавказі за часів Страбона.

Царство те заваджало захланним Ассурам і они закладали під его границями воєнні кольонії, зложені з полонників, так на пр. одну з них поселили они недалеко західних склонів гори Mazios (Массіс, вірменська назва Арарату). Граничари ті підняли в р. 883. перед Хр. бунт против *Ассурнасірпалля*; а в р. 855. прийшло вже і до тої довговічної борби Ассура з царством *Урарту*, що вела ся аж до нападу Саків і Мідів на Асирію. Аляродийці були для Нінівеї грізні через союзи з сусідними (західними) воєновничими племенами *Мосохів*, *Товелів* і *Команів*. З тих причин і догадую ся, що іменно під границі Урарту і під бік тих племен розсаджували Асиряне полонених жидів. То і приневолило — здає ся мені — Картвелів [запертих кольоніями тими від полудня, а в части і від полудневого заходу] поглядіти собі супокійнійшої вітчизни. Цар *Менуа*¹⁾ робив вже в початку VI в. перед Хр. воєнні екскурзії за Араксес і мусів там найти пригожі, а мало заселені простори, коли сто літ пізнійше царство Урарту в околі озера Ван щезає, а на берегах Кури починає виринати якесь нове, котре пізнійше Іверією назвали.

Алеж бо і в Арменії значна часть імен власних дасть ся пояснити і зрозуміти при помочи язика грузийського. Таке, бодай, доказує знаменитий Klerk²⁾, а російський учений Чубі-

¹⁾ Spammers Weltgeschichte Prof. Dr. Kühnmal et Prof. Dr. Volg.

²⁾ В Кападокіях жили Тубарени, Тубалі, Дзани, Кумиси, Кумани, Арпади і Мосхи, а всі

нов переконав ся, що і в Кападокії більша частя імен власних пояснює ся язиком літописи: *Картліс-цховреба*. Цікава річ, що Картвельське верховинське племя Сванети або Свани, котрих Греки *Тибаренами* (а ті жили також і в Кападокії) а Римляни *Зданами* називали, Кападокію *Джанетією* величають. Що важнійше: Страбо, уроженець Амазії ad Pontus в Кападокії запевнює нас, що, як в малій так і в великій Кападокії говорили (за єго часів) всі племена²⁾ одним і тим самим язиком, а сучасник Страбона Josephus Flavius пише, що Мосохи, творячі разом з Товелами народ Іверів під Кавказом, є виходцями Кападокії.

Велика Кападокія (*Катпатука*) входила якийсь час в склад держави *Хетів*. Хетити воювали з Єгиптом, а ще частійше мусіли видержувати напади Ассура і той знищив їх перед самим нападом Саків так, що навіть не знати, що з ними стало ся. В Арменію під верхи «малого Кавказа» (в сусідство Кольхіди) вигнав їх множество *Тіґлят-пілзар...* тамка десь намістив Сін-ахі-ріба 200.000 Халдеїв¹⁾ і тількиж

ті народи находимо на картах *Птолемея* уже під Кавказом.

¹⁾ Жидів виселяли з Юдеї та з Самарії і иньші володарі Асирії та Вавилонії. Однак цілий закавказкий край і андійска верховина показують так визначні типи жидівські і обичаї, що іменно Жидів за передвічних автохтонів жерел Евфрата, Кури і Аракса уважати належить. — Найдить ся на Кавказі і слід старохалдейского культу туранських Сумерів в віру-

Жидів в р. 703—701. А так як майже всі племена, що заселяли в глибокій старині Кападокію, віднаходимо пізнійше на Кавказі, а між нинішніми народами, що его заселяють, живе і племя Хетагурів, ба і легенди та казки многі переняті Хетитами з Єгипту, можна також часто учути в найдикших вертепах Кавказа у Сванетів і Хетагурів, то і догадую ся, що і якесь число Хетитів потекло ся колись з другими Кападокійцями під не так далекий Кавказ.

Єгипетські легенди у Хетитів не дивують нас; раз для того, що Хети як всі Сирийці були — здає ся — одного з Єгиптянами роду; а також і для того, що мали дуже живі зносини з Мізраїмом і вплив їх на Єгиптян а Єгиптян на них виказує те, що був час, коли в Єгипті хетиська мова була дуже в моді¹⁾

Культ Хети був дуже розкішний і змисловий. Они защемили его в Кападокії. Над ріками *Іріс* і *Сарос* в городах *Команах* легкодушний,

ванях про духів: Бата-небу, сумерийські: «небу» т. є. вістники — в Джін-падішаха — халдейський Ів-лїля. Однак слід той за слабий, щоби на нїм щось будувати. Цікаве однак, що сумерийський бог моря і судьби називав ся *Еа*, цариця пекла *Алята*, а столиця загадочних Кольхидян звала ся також *Еа*, цар єї *Аетес*, дочка Медеа (Мидія?), а ріка Сулак Кохсу в Дагестані, що тече глибокими і темними дебрами, звала ся в старину *Алютас*.

¹⁾ Spammers Weltgeschichte Dr. Kümmel et Dr. Volg.

веселій, а завзятущо хоробрий народ — що ви-
кохував найкрасші коні — почитав такими са-
мими обрядами свою богиню життя, як те ба-
чили Греки і Римляне у Мошісів (Мосохів?) і
Сванетів на малім і на великім Кавказі. В *Ко-
манах* над рікою *Сарос* жило — пише Diodorus
Siculus — 6.000 гіеродуль, що ходили в панцирах
і празнували культу хетицкі, так похожі на
культ кавказкої богині *Ляші*. Там десь недале-
ко в Лідії царствовала і та Гераклева *Омфаля*,
що кожного чужинця вабила к собі на нічліг, а
рано убивала¹⁾. В Лікії слив і матріярхат такий
сам, як у Черкесів.

Ось! звідки брали Осіти казку про ту *Тамару*,
котра як та *Омфаля* убивала своїх любовників на
замку в даряльській дебрі, що називає ся так
само²⁾ як кападокійське місто над рікою *Сарос*:
Бумана. Ось звідки той культ богині *Ляші*³⁾,
звідки черкескі та сванецкі Амазонки¹⁾, що хо-

¹⁾ Культ такий богині життя цвив за аси-
рийських часів по всій Малій Азії. *Омфаля*, то
репрезентантка тої богині, що в Асирії Істар-
Нуне, у Сумерів *Льохамі* (*льоха*), а на Кавказі
Ляші а также й Нуне, Ніна звалась. Щоби по-
йти і слід затерти, поставило християнство
«равноапостольну» Сирійку *Нуну* або *Ніну*.

В казках Орієнта живе ще й до нині па-
м'ять про богиню *Ляші*. Она там зве ся *Лябі*,
царює над городом огньопоклонних магів і пе-
рекидає тих, що їй звірили ся любовників, в зв'я-
рив (*Шегерзаде*).

²⁾ Коваленській за Плінієм в своїй кни-
зі: «Законъ и обычай на Кавказѣ».

³⁾ Той сам, за Помпонієм Мелею.

дила в зелізних зброях і віддавали ся мущинам на нарочитій горі, під відкритим небом в празник богині любви і плодів. Не занесли-ж той культ під снігові верхи Кавказа птиці, а люди. З ними прийшов, бачу, і той матриархат і легкість обичаїв кавказких; ту найшли они хиба тільки: з горнил вульканів повставшу і горючими нафтяними жерелами вигріту віру огньо-хвальну, коли єї не получили з Мидії, проживаючи довгі віки під Араратом.

Зваживши отже все то, видить ся мені, що не буду далеко від правди, коли поставлю здогад, що *п्राвітчиною картвельского племені* то в більшої часті народів, днесь проживаючих на южних схлонах Кавказа, була древня *Каппадокія* або *Кападокія*.

В році 666. виводить Ассур-бан-габаль збунтованих Етіопів з Египту¹⁾. А що девять літ перед тим то є в р. 675. кимерійські Скити і Трери напали були на Лідію і по всій Малій Азії розбивали, догадувати ся можна, що Етіопів тих або переселено на західні границі Ассирії в Кападокію, або й на просьбу вислано лідійському цареві *Гігесови* против кимерійского князя *Тушпе з Гумрі*.

Страшні то мусіли бути часи. Лютий Ассур, прогайнувавши свою дику силу на полонене і здоптуване народів Мидії, Вавилонії, Халдеї, Урарту, Хети, Кападокії, Палестини... словом

¹⁾ Страбо.

²⁾ Геродот: Еутерпе.

Малої Азії таї Египту, валив ся нагло у свій гріб; як двома, всі заливаючими тучами, нахлинули на него з Кавказа грізні *Кимеріги*, а зва Яксарта ще грізнійші *Саки*. Бурі ті рознесли Ассура і знищили всю Малазію. Перед безчисленними всьо пожираючими ордами утікали, товкли ся і проганяли один другого народи і гнали в безвісти, спасаючи жизнь, куда несли очі, або і братали ся з наїздниками і текли ся з ними.

Около 620—600 перед Хр. вертають назад ті храми з відкіля і явили ся, а місця спустошені грозою бачимо вже під иньшими народами. Місце зметених з лица землі Асирійців займають Меди, Аляродців з Урарту находимо за Араксом, *Мосохів* бачимо у жерел Кури, суплемінні їм Тубарени і Тубалі спасають ся на Фазіс, а разом з ними пішли — думаю — і ті примусові асирійські кольонії жидів, Еламів, Халдеїв і Етиопів. *Куманів* і *Кумихів* а може й *Артадів* бачимо вже як і Товелів також аж на Кавказі, а властивих причин того передвиження гаразд вяснити не уміємо.

Передвижене таке однак було і не дивниця, що літ 150 пізнійше пізнав Геродот в Кольхиді Айтіопів¹⁾. Ми бачимо з відки взяв ся і держав ся до нині в Абхазії культ апіса, звідки в Сванетії Тубарени а з ними казка про египецкого царя *Рампсиніта* звідки — страшні *Езекійлови-Мосохи* на Курі а *Товели* під серед-

¹⁾ Spammers Weltgeschichte.

ним Кавказом і під сніговерхими *Гогами* Алланно Скитів, Іроністану та з відки Аляроди-Картвелці над середною Курою і по цілому Закавказькому краю від Каспія аж по Чорне море.

Автохтони, макрокефали, троглодити, Гебри чи жиди і Каспи не годні були оборонитись від наплинувших на ті землі голодних зайд і або мішали ся з ними, або уступали в найдикиші дебри і висоти гір. Сванети, Тушіни, Хевсурри і Хетагури мусіли злити ся з Алланами. На те вказують і осетинські слова в мові їх і частий жовтий волос та сині очі і арійска подоба лиця.

Алеж не тільки они, але і другі Аляродці або Картвели перемішали ся з автохтонами Кавказа і прийняли иньший вид. Грузийця легко пізнати не лиш від Хевсурета і Свана, але також від Імерета і Мінгреля. По всіх однак слідно кров семіцку, коли вже не жидівску; Гурийці одні задержали чисту подобу жидівску; знак тому, що не мішали ся з ніякими племенами.

Однак на то, що всі ті племена одного походження і що навіть кимерийські Скити не були їм зовсім чужими, указує сванецка казка похожа на нашу про *Чеха, Русса і Леха*; казка про трьох братів *Суон, Осс і Картил*, котра Осітів — правдоподібних потомків Кімерів — признає рідними братами Картвельців так само, як дійсно однородних з Грузийцями Сванів.

Ще більше на яексь споріднене показують всім спільний культ сьвятої ватри, ті самі за-

бубони і в багатьох — дуже походить на осічки та черкеські звичаї Картвельців.

І так у Сванів християнство не затерло ще й до нині культу богині Ляші. Се видно між иньшим і з обряду усиновлення, котрий часто покриває любовні зносини. Є звичай, що молодий Сванет вибирає собі даму серця, а нею буває завжди замужня жінка. Він приходить від її саклю з музиками і заявляє чоловікови, що посв'ячує ся жінці ба досмерті рицарські у слуги. Їго приймають з великою честью і вступає обряд усиновлення. Жена обнажує грудь своєю і посипує соску солею; а молодий Сванет клякає перед нею і дотикає соски устами говорячи: «Si di, mi gezil» т. є — ти мати, я син — по чім обмінюють ся подарункам.

Таким чином вступає молодець в споріднене з усиновленою його женою, получає значні прерогативи в родині її мужа і служить їй ціле своє житє; а фаміліярні зносини його з нею переходять всякі у нас можливі границі і понятя; а мимо то в Сванетії ніхго не сумніває ся в моральности, в ідеальности взаємин таких хлопця з чужою женою. Обряди *Авести* задержали декотрі картвельські племена, як Хевсури¹⁾, Тушини, Дігорці, Алагіри і Хетагури ще твердше як самі Осїти. Они ще й нині мають своїх жреців, яких *деканозами* називають; а ті сьвященнодійствують всі огньохвальчі обряди. Культ той празнує ся по сьвятинях, що називають ся: *ре-*

¹⁾ Князь Єривастъ: Хевсури и Хевсуретія.

ком. Особливо чистоти стережуть деканози як найстаранніше. Всякий дотик к чому, або і к кому нечистому мусить огнем і молитвою очищувати ся; а під тими прастарими приписами Заратустра терплять найбільше жінки. Они мусять часто відбувати кількадевну карантану в осібному к тому призначеному місци. Труїв виносять на скали на прокормленє птиц і звірів, або й пацять їх.

Хевсури поклоняли ся ще — мимо христьянства, до якого признають ся — богам чи духам *Анаторі, Нахарела, Шікуші* як Осіти. *Деканоз* — пустельник заколює присвячені духам сим живі жертви і вінчає обречених. Він здержує ся їсти свинину, птиці і яйця. Крім деканозів є ще проповідники, ворожбити, віщуні, поети *Кадаго*, подібно як в Осітів і Черкесів.

На заручинах платить Хевсурин так зв. «*абаз*» — звичайно 20 копійок, а на весіле приганяє 3—4 вівці, на угощенє. Княгиню висилають в саклю жениха, а за нею іде по одному мущині з сакель аула. Увійшовши в хату саджають молоду пару на ослін за ватру, а деканоз дає їм в руки воскові свічі тай кладе перед них напої і всяку страву. По хвили встають молодята, а деканоз проколює їм шпилькою одежі, просить Бога о благословенє для молодої пари і пе в їх здоровлє. Новоженці встидають ся перед людьми одно другого дві неділі. Потім вертає молодиця в саклю родичну, пробуває там знов дві неділі, почім вертає до чоловіка і аж тоді признає ся перед всім за єго жінку. По весі-

лю наступав сейчас наділ і відокремленє молодої пари.

Хевсурин може прогнати жінку і без явної причини; платить однак за те єї вітцєви половину *калма*. За викрадену діву або жену велють платити дорогий калим. Поліжниця перебуває цілий місяць в так зв. *сачехі* (куча) сама одна, потім відокремлена в хаті в так зв. *сам-ресло* (комірка) — тоді палять те *сачехі*. Як строго Хевсури і Тушини придержують ся приписів Авести, сьвідчить ще й те, що муж вагітної жінки не сьміє ходити на торжества між люди.

Хевсурин є гордий і насьміхає ся з усіх народів, одних хіба Тушинів поважає задля їх хороброї вдачі. За те він дуже гостинний і для гостя ввічливий.

„Побіда тобі витязю!“ — звучить єго привіт, яким він стрічає свого гостя. Садить єго за стіл, а сам клякає і обслугує єго, сьпіває єму пісні тай пригравает на гітарі, а таку саму честь віддає ситий (вже) гість господарєви. Син в присутности вітця не сяде¹⁾, старців шанують велико. Дітий хрестять, однак рідко коли іменами християнськими... радше народними, як: *Мгела* = вовк, *Вєпхвія* = пардус, *Хинчла-датвія* = медвідь, *Мзія* = сонічко, *Тетруа* = біла, *Гулта-мзе* = серця-совце, *Вардуа* = рожа, *Дзудзуна* = циця, *Мзе-вінарі* = сонце хто?, *Дедуна* = мату-сенка.

¹⁾ Обичай жидівський.

Похоронів не відправляє *деканоз*, а похоронний жрець *Хуцес*. Господар сидить як жид на покуті, розмовляє з прихожими, вихваляє покійника тай плаче: »Встань витязю! військо тебе жде, вороги мліють з переляку, встань! хто заступить ся за нас?... *вай, вай, вай!*!...« і т. д. Четвертого дня здимають з мерця оружє, а его виносять на кладовище родинне. Там пирують і джигітують (гарцюють на конях), а приятель покійника бере собі на памятку его боевого коня.

Ось яке то було і є ще до нині по трохи християнство Хевсурів, Тушин і других гірських племен.

Вже в середних віках не хотіла церква і грузийські царі терпіти такого анахемського християнства. — »Та що вам до того? — вимовляли ся верховинці — податки тобі, царю, платимо, жовніра даємо... лиши нас при такому християнстві, яке нам любо«.

Навіть в культурайіших землях Закавказького краю і в самій благословенній Грузії не затерли ся ще й до нині широкі сліди огнєохвального культу і суєвіря в духів. Мені самому лучилось таке, що коли брат мій велів (в Сухумі) позвати до хорої дітани лікаря, мінгрельска княгиня закричала: »Боже хвань!« ви там зобидили би тяжко *Бата небів*... не треба духів дразнити, а віспа переїде легонько.

Ельборус, котрого Грузи Ялбус-ом називають, є після їх віровань країною духів *»Джіні-стан«*, де витають прекрасні і вічно молоді

„Пері“. Там сидить на престолі Сімурґ¹⁾, сідий цар усеї птиці. Одним оком озирає він минулість, а другим будучність. В ніч Страстного Четверга злітають ся на Ялбус всі відьми Грузії, а Картвельці скачуть через огонь, заклинаючи тих вольхвіль словами: »Арі, урулі — урулі — урулі, Кудія — не бі«.

Грузийська поліжниця боїть ся найпаче жіночого страшила, *Алі*; а щоби єї відогнати, повзяти треба особливі міри.

»У мого пана занедужала жінка« кричить тримаючи, серед ночі, в вікно післанець, і на такий клич встають з постели і одягають ся всі сусідки тай лізуть в саклю поліжниці; щоби єї заступити перед злою *Алі*. Тимчасом муж хорої — а єму не свобідно тоді входити в спальню жінки — пуджає вистрілами ручниці злу *бату небі*, а жінки зчиняють крик вколо поліжниці. Криком, гримотами, музикою і вистрілами старають ся справдешні хороби та пошести відогнати від недужих Картвели так само як Черкеси, Осіти або й доціла змузулманцєні Лезгіни, Авари і Татари Дагестана. *Всі Кавказці — видко — одної культури діти.*

По весілю молода Грузинка не обзиває ся до нікого — крім до свого мужа — і має мочатя, поки не уродить дитини, а неплідні ходять на *мта-цминда*, то є на гору церковну, щоби помолити ся в монастири св. *Давида*, а дома

¹⁾ В Києві стояв за Володимира Свѣтославича болван бога *Сімарґля*.

чиняють з волхвілями чари. Ворожбицтво і таємниці ще й днесь у великій честі навіть в доволі просвічених грузійських верствах, а християнство, хоча й поконало Заратустрового *Агурамазду*, мусить і нині поборювати ще старіших сумерійських *бата-небу* тай переносити ривалізацію *духа ватри*, того кавказкого *Єгови*.

І він карає убийника рідного брата, або когось з родини, так само, як те оповідає біблія про Бога, що поклав на Каїні знак, щоб ніхто не важив ся убити.

Такий закон вивязує ся з культу сьвятої ватри і Зенд-Авеста велить такого убийника прогнати в пустиню.

Мало-ж би оповідане про Каїна вкрасти ся в книгу *Битія*, з Мидії? або що може кавказкі автохтони не були жидами, а які інші Семіти?

Та ні. Хотьбисьмо і не опирали наші здагати про жидів на декотрих жидівських звичаях, яко на таких, що їх веліла також і Авеста, та за їх гніздами під Араратом і Кавказом говорять історія і те — як я вже раз натякнув — найпопулярніше на Кавказі імя жіноче *Та Мар*.

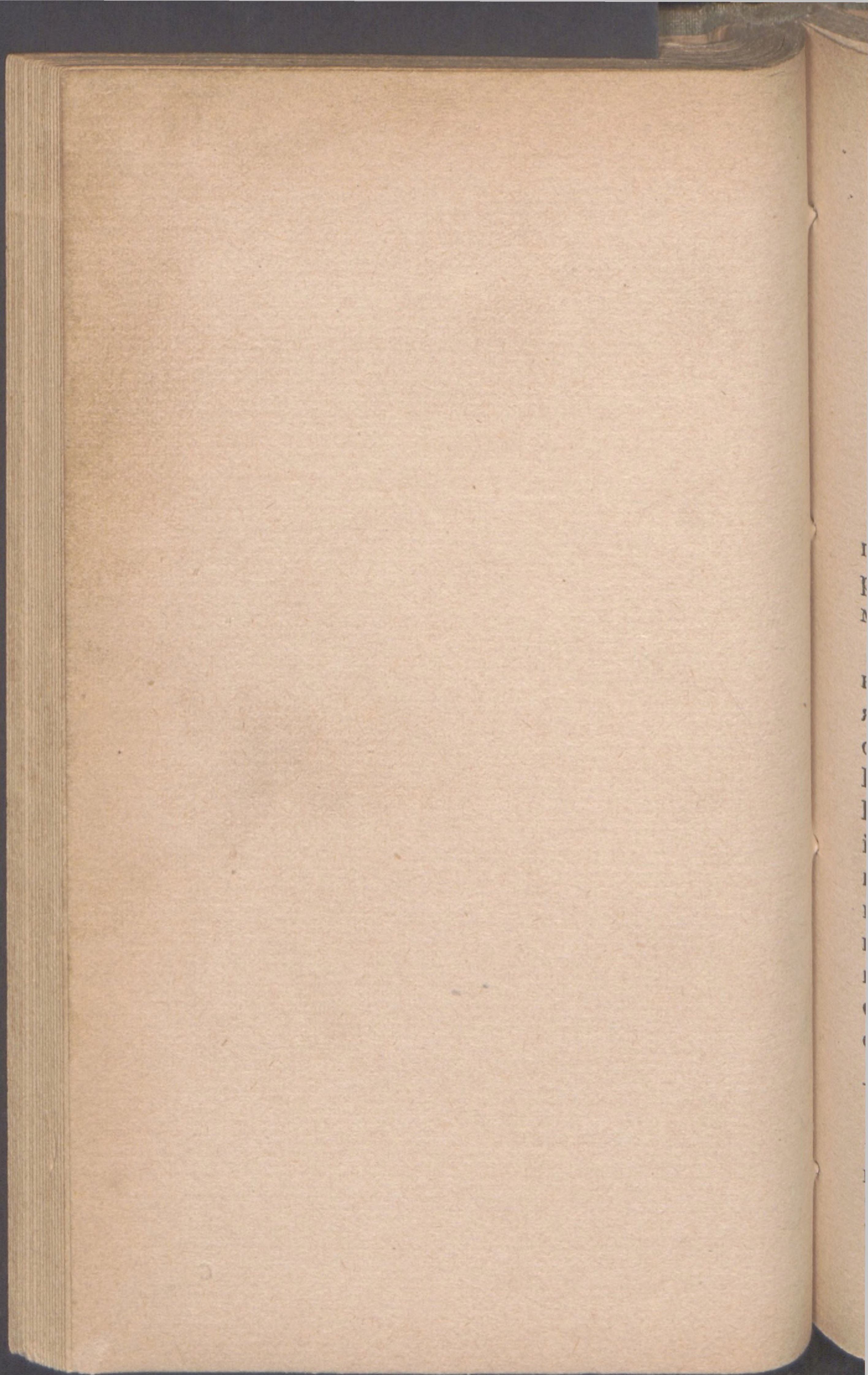
Так жиди належали конечно до автохтонів Кури і Аракса. Однак зливаючи ся з напливцями на них сильнішими і культурнішими Аляродами з Урарту, теряли¹⁾ скоро і первістні

¹⁾ Якась часть жидів научила Хазарів свої віри, але були то вже пізніші зайти в Даргестані.

монотеїстичну віру — сли єї коли визнавали, —
і питому народність, а переняли ся — як і всі
прочі Кавкази — мидійским культом огню і по
становами Зенд-Авести.

Конець I части.

IV.

Два тисячі п'ятьсот літ минуло, як по розгромі асирійської держави появили ся ватаги розмаїтих племен Малої-Азії під Кавказом, а між ними і племя картвельське з Урарту.

За той час пощезали з лица землі многи культурні народи. З таких державних колосів як: Ассирія, Вавілонія та Македони ледве що сліди полишили ся; а картвельське племя, а Грузіни — мова котрих була мовою розкішної Кападокії тай близька язикови Сумерів, Акадів і Елямітів тих найдревнійших¹⁾ жителів долішньої Вавілонії — племя картвельське еще живе і починає на ново розвивати ся, ...така вже гнучкість і кременозність вдачі сего даровитого і найкрасшого в сьвіті народа. Тисячкрат нищили ему вороги хату і тисячкрат поставив він єї собі на ново... і коли одвічні грабіжники Кавка-

---

¹⁾ Памятники мови племен тих найшли і прочитали Ассиріологи на цегляних валочках викопаних в руїнах Вавілонії. Цеголкам тим має бути 5.000 літ.. суть отже старійшим найдревні египецькі гієрогліфи.

за давно вже упідлили ся і п'ятно рабства на чолі свому носять, Кавказець не змінив до нині своєї благородної вдачі.

Чим тільки предки Грузії найшли собі захист і нову вітчину під Кавказом (около 600 л. перед Хр.) — заледви поладнали там з жидівськими автохтонами та поміж собою — витягає по них руку могуча Перзія, а потім великий Македонець. Той віддає начальство над золотою Кольхидою Язонуви, а воєводою підкавказких жидів (sic) настановляє Міхрадата, бувшого сатрапа царя Дарія Кодомана. По смерті Олександра припала Іверія та Кольхида Титону і Фратагерну. Мцхет — Страбонове Гармо-ціка — величає ся столицею Іверії, а Діоскуріос в Кольхиді досягає свого найвищого розцвіту. Ставить ся «кавказка стіна», сторожа котрої смолоскипами в шістьох годинах часу передає вістку — від моря до моря — о нападі Вехендур-Болгар, що з півночі непокоїли часто плодівиту долину Кури. Проектує ся навіть плавний канал, получитьи Каспій з Чорним морем, а Мараканду (Samarkand) і Согдіяну з Грецією.

Добробит і культура підоймають ся скоро.

Однак чужинець є завсїгди чужинцем. Народи не любо покоряють ся зайдам. Для того з появленєм великого Парта Арзака I. підкавказкі землі скидають власть македонську. За помочою тамошних жидів проганяє Валяраск Македонів з Кольхиди і з обох Кападокій, заводить наново порядки староазійські та огньо-

хвальну віру і в честь єго, в честь великого сина Азії ставлять ся престоли і величають єго обновителем востока.

Та не довго радували ся ті землі своєю свободою.

Затрубіла вовчиця з над мутного Тибру і упав страх на три сьвіти. Течка за понтийским Мітридатом роздавила славне Діоскуріос і вхопила в зуби Іверію.

Горда Рома станула на вязах народів. В трех сьвітах учинилось тихо і не було чути нічого, лише клекіт римского орла: »sic volo, sic jubeo«, брязк оружія єго легіонів і хлюст крови зпід стіп їх зелізних на незміреному боєвищи Європи, Африки та богатої Азії. Слезі заливали землю, а стони мук взивали пімсти на чужих і на своїх розбійників обдертого і нищеного люду.

А ті слези, ті стони злили ся всі в душу Ісуса і посеред страшної тишини і неволі пронесло ся Єго слово — слово любви людий до людий, слово утираюче згорюваним слези, слово гояче побитим і придавленим рани... релігія бідного, немічного чоловіка,

Апостоли Ісуса розходять ся по землях. А так як свого до своїх найдужче тягне поділити ся з чимось добрим, то і зайшов Андрей покіж Евреїв на малому Кавказі, Симеон Канааніт між Кольхидян, Маеєй в Сванетію, Бартоломій в Грузію, а Фаддієві ученики

проповідали євангеліє на побережю Каспія аж до воріт Дагестана¹⁾.

В р. 70 по Хр. роздерла римська вовчиця Єрусалим, а р. 135 задушила повстанє Бар-Кохеби в Юдеї і розметала рештки жидів на всі вітри. Дехто з них попав і під Кавказ. Як з апостолами так і з сими прибишами увійшла під Кавказ і нова віра. Згодом явила ся там і світла «равноапостольна» Нуне (Ніна). Її горяче, вдохновенне слово навертає царя Грузії Парнџбаза, і наука Ісуса Назорянина стає державною над Курюю і над золотим Пазом. Підкавказкі землі підіймають ся. Они правлять сами собою і не боять ся Рима — стару вовчицю звірі доїдали.

Вахтанг Гургослан (435—499) віднімає у Римлян Кольхиду, побиває Азегів і Пачангів (Яцигів і Печенігів), проганяє Перзів і сполучає всі підкавказкі землі в одну державу — від моря до моря. За него то і уложено грузійську азбуку: «Хцурі». Сьвяте письмо переводить ся на картвельський язик і грузійська мова почина розвивати ся.

Починає розвивати ся писане слово. Безгласне то і мертве слово має в себе вчаровану таку дивну силу, що про людську жизнь і діла красше повідає і свідчить тривкійше чим стіни Китая, чим вежі Вавилону і піднебесні гроби Фа-

---

¹⁾ Те повідають перекази кавказких народів, записані в «Картліс цховреба» і в літописи Мойси з Хорени.

раонів. А ховає оно в собі і передає »от рода в род« літами віками все, що людська душа збагла, людська мисль відкрила, що прочуло людське серце і руки зробили.. хоть би все було забуте, землею накрите. — Треба тільки вміти викликати тее слово з постели блідої, на якій оно чорнієсь у рядках знаками..

Як водиця благодатна, що тихими потоками-широким Дунаєм ожизняє землю на далече, так зрошає так скріпляє писане слово племена, народи і живить їм душу й розум.. в цвіт їх розвиває.

Як водиця цілющая — що про неї казка повідає — гоїть слово писане, усі рани на народах і виздоровляє й не дає їм — само мертве — в могилу лягати. Ба й закопаних, заритих і віками придушених оно воскрешає, оно громом завзиває до життя нового.

Так і „хцурі“ та азбука, так писане слово в великих пригодах ставало і помагало кавказким народам.

По смерті великого Гурґослана — ба ще й перед ним терпіло Закавказіє много від напастий Гуннів. Тії бо здобули кавказкі ворота і в V. і VI. віках нищили нападами Іверію.

Ще й доси — на памятку тих гроз — вибігають, в декотрих селах Грузії, люди (в Великдень) із своїх хат і викрикують радісно — вимахуючи зазженими смолоскипами: „Hunni moviden, Hunni moviden!“ се є: Гунни пішли вже, Гунни пішли!

Минули ся Гунни... однак не минули ся Хазари. Они всадили ся (в р. 558) в Дагестан, прийняли між себе рідних собі і соплеменних Гуннам Овар тай нападали з свого збойничого гнізда майже рік в рік на жителів Кури.

Та коби лиш тільки біди... що від них. Були однак ще могутнійші напастники іверської держави.

Ще з р. 522. Юстинян I і II дерли ся о Кольхиду з іверськими царями та з перзидським Ковадом і з Хозроєм-Нушірваном... „а застав Юстинян I“ — застав — пише Прокіп з Цезареї — „Кольхиду і Абазію, вже тогди так винищених, що навіть з великого Діоскурія ледво що сліди находили ся. Коло ~~его~~ розвалин, велів Управда (Юстинян I) поставити Себастополіс; а сей так скоро піднявся, що трохи що не зрівнявся з самим Царградом.

По смерти Хозроя воцарила ся Візантія по всему побережю Чорного моря і прозвала его Лязік-ою. А щоби і Грузів собі покорити, збрала ся з Хазарами, залила військами Іверію і взяла Тифліс (Тібі-лісі теплі жерела) і боролася з Перзами о него...

Так орел Візантії налітав на перзидського Льва, що стояв вбивши вишкірені пазурі в обмлілу Іверію... і заплила кровію і вигоріла пожарами грузійська земля під стопами великих розбійників.

В р. 632 настала инша доба на землі... Мугамед благовістить Арабам Коран — ре-

літтю фаталізма. Він обіцяє вірним несказанні розкоші раю і підіймає їх на борбу з цілим світом... Дикуні Арабістана розлили ся огнем і мечем по землі, устелили руїнами і трупом Африку та Азію і під тими руїнами і під тим трупом погребли цивілізацію світа і залили его морем сліз і морем крові.

Однак се не змінило — поки що — ходу діл під Кавказом, вирвало тільки Сасанідів і огнехвальство, а місце їх заняли в Перзії арабські каліфи та Іслям.

Омар кидає ся на Хазар, бере і кріпить Дербент і проганяє Хазар з Дагестана.

В р. 642 обявляє він, покликуючи ся на коран — XXV 45 L. 12 — Хазар і Руссів ворогами Ісляма і підбиває на них Азію³⁾.

В виду такої грози повстає ще тіснійше дружество між Хазарами і Цареградом. »Рінотмет« і »Копронім« женять ся у хазарських Коганів і еднають ся против небезпечних Ара-

³⁾ Так пише в »Derbent-name« арабський літописець Abu-Ischak-el Istarchi. Однак здає ся мені, що: як Мугамед незрозумів Єзекиїла; прочитавши его пророцтво о пришествію Гога, князя *рог* (рош в жидівскім язичі значить »пишний«) і думав, що сим словом пророк називає якесь племя... так само помилив ся за ним і Омар взявши за Руссів союзників хазарського когана. А з Хазарами в дружестві були тогди кавказкі жителі »Гокхів« т. є верхів Фовели і Аллани, між котрими може і було яке племя Рокс-алланів, або Рос-аланів.

бів, а до того союзу приступають іногді ще й верховинці Кавказа.

Весь той час аж до р. 737 віддихала Іверія свободнійше — хоть і була підвласною царській Візантії. Того року Араби завовали Дагестан, покорили Хозарів і устремили на Іверію жадне своє око.

В р. 781 сходить над Курою »півмісяць« кривано. Війна заскочила підкавказкі землі — все паде ниць перед ворогами. Царі утікають — наступає напад по нападі — руїна за руїною... 851 димить ся згарищем Тіфліс — весь край від моря до моря стогне під розбоями Сельджуків багдадського каліфа.

Чорною паполомою укрилась тоді нещасна Іверія і рвала на собі з розпуки волося; бо власні єї сини терновим вінцем єї увінчали, бючи ся (888.) під шаблями та кінджалами ворогів між собою... Осіти вирікають ся (931) Христа і пристають до грабіжників і лупіїв Грузії... візантійський Василь, »болгаробойєць« званий (1021—1027) лютими війнами розграблює піднявшу ся Абхазію і 200.000 люда осліплює, або убиває. Іверія бачить те і плаче; а єї жеде ще більше нещастє; ганьба і зневага... син єї Баграт IV (1027—1072) обезсилений християнською Візантією гне шию під ярмо Сельджука і цілує єго криваву руку; а добрий Георгій (1072—1089) іде аж в той Іспаган лизати побіднику ноги.

Сором, темний сором облив заковану Грузію... і потрясла она своїми кайданами і розір-

вала. На єї престолі сїдає сьвятий, побїдоносний великий Давид III, цар обновитель. Та не сидів же він, а ходив від краю до краю своєї нещасної землі, взиваючи люд свій до боротьби. Він здобув і визволив Тифліс і Грузию з чотирехсотлітньої неволі, прогнав Сельджуків і поклав у подолок вітчині своїй ключі кавказких воріт на Даряли. І заплакала она радісними вдячними слезами, а ті слези змили всю кров, що від віків ржавіла на горестній землі і під чародійним берлом свободи поповставали з тисячних попелищ і розвалів у винограднім садочку сел, многолюдні міста а по містах тих, а по тих селах — над веселими ріками, над розкошними садами прекрасні сьвятині Бога — а по горах високих, по зворах глибоких благодійні монастирі і тихі пустельні молитвенників християнських.

По нїм наступила і панувала (від р. 1184 до 1212) преславна, велика цариця Тамара.

Она побиває напастливих Ормян, потім Турків і Перзів — покоряє під власть свою Аллан і Сванетів і проповідує між ними на ново віру Христову. Она не забуває нічого. Она є всюди і займає ся всім тай не минає ні одного кутика своєї землі — від моря до моря, від Аракса аж по головний хребет Кавказа. Всі єї бачили, всі єї знали. Она так собою заповнила всю память народів Кавказа, що нині — по сімох віках — кого лиш тільки запитаєш: хто се, або то зробив, поставив, відновив, украсив,

завоював або знищив?» відповідає стереотипно: велика цариця Тамара».

За неї досягла грузинська держава свого найвишого розцвіту.

Однак лихо не спало. Оно тільки збудилося, хвильку, одностайним горем Грузії тай пішло поглядати за більшим страшнішим. Глядало оно єго, глядало, аж — десь кінець світа — найшло і пустило на землю людям тьми — тьменні рсі Моголів Чингісхана.

Із диких степів, з пустині страшної зірвався він зруйнувати землю, світ завоювати і залив аж два світи своїми ордами.

Упала Бухара, упав Самарканд — провалили ся греблі на каналах Сір-Дарія — щезла із лиця землі Ургенч, велика столиця Хоразма: а всі єї райські сади і цвітуча культура пронерли враз з Аму-Дарієм в червоних пісках каспійської пустині. Даремно забезпечала ся столиця Хорасана 3.000-ма метавками стріл і 500 катапультками брил камінних... Моголи направили на город також 3.000 метавок, а 700 хитрих машин до кидання горшків горючої нафти і 2.500 вюків каменя та 4.000 ліствиць, горі котрими они живими потоками на мури рвали ся і змели і устелили трупом одчаянну заштиту. Пеклом запалало величезне місто а під руїнами своїми схоронило дітий своїх від неволі дикого, невмоленного Могола. Перзія, Афгани і вся середна Азия упали ниць перед сатаною, а Мухамед, а могучий владітель тих царств сконав з розпуки на одному острівци Каспійського моря:

Та не минула і Грузії пекольна гроза. За-
чорніли ся і кавказкі береги Каспія ордами
гетьманів Чингісхана. Двакрать давали їм поле
хорообрі Грузіни і двакрать утікали з него сором-
но зломані, побиті. Дербент, Шемаха весь степ
над долішною Курою і золота Кахетія лишили
ся в руках страшної династії Чорного ба-
рана. Че жбе і Субботай перевалили че-
рез Дарял, розединили і розбили — по одному
— Лесгін, Аллан, Черкесів і Куманів і получи-
ли ся з кіпчацкою ордою, котра вже ту на схід-
но-північних склонах Кавказа випасала не-
звичайні стада своїх жилих кобил та мягко-
вовних чорних овець. Субботай погнав ся за
Половцями в Крим і здобув Судак, столицю
половецку¹).

Так перейшла, сим разом, чорна хмара Мо-
голів за Кавказ; то однак не спасло Грузії.
Вже в р. 1225 запалав огнем Тифліс і недо-
стровні — по могольському розгромі — села
Грузії. Джелал-Еддін, данник Чингісхана
глядав там ще і собі добичи.

¹) Чи не стояв той Судак на тому місці,
де нині видно руїни звані «Черкес-Кермена?»
Если так, то Половці і Кумани, а може і Ка-
бардинці то один нарід, котрий тільки в інших
часах ріжні народи ріжно називали. Пише же
Араб Муза Кагкантаваці, що під той сам
час — бо на VI в. Геджри вийшло одно Кав-
казке племя «Хабертай» з Кавказа на Дон
а потому в Крим. Вияснене тих справ було
би важне.

В тих часах запанувала в Грузії анархія. В Ахальциху на горішній Курі повстає удальне князівство. Імеретія відриває ся також; а покинена Греками Мінгрелія пустіє і дичіє; а всю розкладаючу ся руїну нападає в р. 1387. страшний як смерть невмоленна мстивий, жорстокий Тімурленг.

Шість крять переходять его люті орди нещасну Грузию і палять і нищать (з умислу) все що тільки придбала культура.

Береги «Чорного моря» займають Генуезці, а на Каспію — звідкіля взялись? — В «Lo Konno» або «Korario» — на нижній Кубані, там де нині стоять розвалини міста Ескі-Копил заводять ся італіяньскими та грецькими душегубцями торг невольниками. Грузійське царство, в котрому не ма ні послуху ні права, ділить цар Олександро І межі своїх синів.

Однак поділ той не спас народа, а прискорив ще его погибель; бо як передше Візантія і Перзи так тепер Перзи і Турки доти скаралась і били ся о підкавказкі землі — руйнуючи їх без милости — поки не, прийшло до злагоди між ними.

В р. 1578. наступив поділ тих земель межю Перзію і Турків і все Картвельське племя угнуло ся в ярмі своїх завователів. Магометаньство перзидське побідило на востоці і полудни Грузії хрест; а Гурія і Абхазія і побереже Мінгрелії потурчили ся зовсім.

Такої будучности не віщували собі царики Картвельських племен. Они отямилась і почали оглядати ся за помочию.

Доки ще над Цареградом сияли хрести, надіяли ся кавказкі християни на поміч західної Європи, а надії сї плекали в них потомки тих рицарів третого хрестового походу, котрі посваривши ся в р. 1189 під Антіохією з імператором грецким о те, що не хотїв їм дати на поворот в Европу кораблів, числом кількадесяти тисяч враз з женами і дітьми наважили дістатися в свояси восточним берегом Чорного моря та присстали ся — по дорозі — в землях і при дворі сьвітлої цариці Тамари. Від них переняла Грузия наслідні еріставства т. е. староства, повдинки на судах і децо инше з фєвдальних устроїв і звичаїв запада, а традиції їх звертали думки і надії Картвельців до Цареграда і до апостольского Рима.

Однак відколи Рим та Европа дали упасти Цареградови, надія ся і туга звернули ся в инший бік, а іменно на Русь.

З давен-давна були між старою кївською Русню а кавказкими племенами торговельні зносини. Та Русь плавала (943) по Каспійському морі і грабила перзидське побереже, іменно Джелъ, Дейлан, Табарістан, «землю нафтяну» і Абесгун — доходила навіть до самого Адербейджана.

Якась судьбова сила тягнула ту сївер і юг к собі, хоть і віддрулювала їх часто від себе.

Уже в р. 988. бачимо «красного» Мстислава, як — може закликаний оцілівшими з повени Гуннів недобитками Готів в город Таматарху. — основує в нім тьмутороканське князівство, підходять під сам Кавказ і побиває Осітів і Черкасів.

В р. 1064. стягає тьмутороканський Ростислав з Касагів дань, а в р. 1113 приводить зпід Кавказа київський Ярополк Бранців, між ними дочку князя Яссів, з котрою і оженив ся.

В р. 1170. займають Русини, прогнавши із степу Половців, шлях зв. грецьким, що долі Дніпром провадив до Чорного моря і шлях «солянний» в Корсунь, — доходять аж до «Лукоморя» (азовского) і стають знову сусідами Кавказа. Пристань Матавха і пристань Russia вилучає імператор грецький з договору, в силу котрого відкрив Генуезцям всі пристани свого царства.

Ся Матавха, Таматарха або Тьмуторокань (нинішнє Тамань) мусіла також дрожати під напади Половців, коли в р. 1185. відбуває ся з Київа похід Ігоря на річку Каялу (Кагала притока Єї) в підкавказкі степи.

Грузія тямилу також і те, що муж найславнійшої кавказкої цариці Тамари був сином Андрія Боголюбского. Она чула бряск руского меча вже навіть десь у стіп високого Казбека; коли — на поклик хана Менгу-Теміра — ростівський Борис, білоозірський Глеб Ярославський Хведір і городецький Андрій

ходили в р. 1277 на неслухняних Татарам Яс-сі в.

Певна-ж річ, що ані заріз князя Редедії, ані інші побіди руских князів над Черкесами і Осітами не єднали їм народів Кавказа; а погані обичаї Тамариного мужа і Татарам послухне оруже снів Олександра невского просто відтручували від Руси Картвельців. Натомість велика побіда запорозкого гетьмана Михайла Вишневецкого в підкавказких степах над страшними Турками 1550. р. і слава походів лицарства січового на Трапезунт і Синопу, а навіть на сам грізний Стамбул лунали радісними надіями в долинах і на горах Кавказа. Не дивно, що очі всіх підкавказких християн звернули ся к півночі і свої злези на Русь посилали.

Вість, що Москва скинула татарске ярмо та що в р. 1583 завоювала Астрахан і станула на берегах Терека, оживила надії Грузії; а женитьба Івана Грозного з дочкою черкеского князя Темрюка єднала ему дружбу кавказких народів.

З того часу іде з над Кури і Ріону посольство за посольством в Росію, умоляючи в Москві зашити против нелюдских Черзів і против тиранских Турків... однак надармо.

Вправді відбуло ся раз посольство від Алексія Михаловича в Кутаїс і приняло присягу імерецкого царя Олександра на підданство Москві... налітали і якісь волзкі та уральські Козаки на Каспій і грабили Татар...

Кавказ.

алеж і тільки всего. Чули в Москві, чули, як є вірного данника з за Кавказа роздирають Турки, а цар... цар умивав від усього руки.

Він і не міг рук тих подати так далеко і доперва тогді коли Україна, а за нею і Крим прийшли під панованє Росії почали в Москві щось трохи більше цікавити ся закавказкими християнами і то лише яко можливою «козорою» в воєнних іграх з Перзами і з панамі Царгорода.

І так нотують літописи під р. 1654. бистрий напад Козаків на Гуннію коло Батум-а; а в р. 1658. організацію т. зв. «терського войска» під Кавказом; котре безнастанними нападами мучить Татар і запускає ся не раз глибоко в гори.

В р. 1711. приймають вже підкавказкі Татари власть Росії.

В р. 1722. добуває воюючий з Перзією Петро в. Дербента і займає приналежні Перзам прикаспійські землі.

Все те однак — хоть і підживляло надії християн на близьке визволенє їх з під ярма бісурманів — давало Перзам повід до лютої над ними пімсти.

В р. 1724. користають з побід Петра над Перзами Турки. Они добувають Тифліс і займають Грузию. Цар Вахтанг утікає в Росію.

Однак вже в р. 1736. проганяє з Грузії Турка великий перський шах і зьвір Надір і вертає за помочію англійської торговельної ком-

панні Джона Ельстона, що внадивши ся на Каспій збудувала для него двадцятьпушковий корабель і харчі войскам єго возила — всі здобутки Росії.

В тих тяжких злиднях здобула ся винищена і Росією опущена Грузія на останній богатирский подвиг.

Як гніт догаряючої сьвічки, що перед згасненем ще одним ясним пламенем вибухає, так засіяла й Грузія в р. 1752. вечикою побідою над Перзами під Ериваньом. Цар Гераклій II. прогнав за Арас одвічних ворогів своєї землі.

Але не довго сіяла Грузія радощами і супокоєм. Смертельна пімета готовила ся для неї; як — тимчасом — єї сестри Мінгрелія, Імеретія і Гурія дожидали і дждали ся осводження спід ярма Турків.

Витягнена далеко поза полудневою границею Росії лінія терских козаків — що за плечима своїми мала коші диких Ногайців — боронила себе, вправді, від збойничих нападів Чечни та інших Татар, однак поміч нести закавказким християнам була она і за слаба ще і не забезпечена гаразд від своїх степових сусідів.

На щастє зайшло між Ногаєм а Калмиками щось такого, що ті получили ся з Донцями, знищили ногайский город Копил над рікою Кубаню і вирізали множество Ногайців.

Таким чином почали вже обі кавказкі ріки Терек і Кубань становити границю російської держави. Козацтво тамки чим раз все біль-

ше і більше примножувалося утікачами з Росії і поданню помочи закавказким християнам не противилося вже більш нічого, як одні гори; племя найвойовничіше котрих лицарська Кабарда признавала ще за цариці Анни владу московську.

Війна з Туреччиною подала Катерині II нагоду, поспробувати щастя і оно удалося. Тотлебен пересадив в р. 1770. гори, побив Турків і заняв Кутаїс, столицю Імеретії. За його плечима розбили Москалі повставших Кабардинців і дорога (на Даріал) в Грузию відкрилася і обезнечилася, а договір кучук-кайнарський освободив Імеретів і Гурійців свід турецької влади.

Однак свобода не була певною, бо Турки задержали все побережжя Чорного моря, почавши з города Поті аж по Анапу — де їм Французи поставили кріпость, а сусідна Тамань і Крим признавали ще владу падишаха. Воля, Росією за Кавказом освободжених, висіла — як то кажуть — на волоску, бо як Черкеси так і Абхазы придержувалися ціпко одновірних з ними Турків; а висвободжені магометане Гурійці не були безпечними союзниками Москви.

Про те відала Росія і почала під Кавказом сквапно організуватися — дарма, що за иншими ділами Кавказ у неї займав в політиці посліднє місце.

І так в р. 1776. продовжається і скріплюється замочками воєнна лінія терська — рештки ногайської орди приборкує Суворов і переселяє

їх частию за Азовське море під Крим, а частию на Куму біля Каспійського моря. В р. 1785. організує ся вже і підкавказке намісництво, а на степах тої нової губернії поселено вірних Калмиків.

Порядкуючи так під горами, прийняла Катерина II. просившого ся під власть єї царя Гераклія II. карталінського, як запалала опять війна з Туреччиною.

Під той час являв ся на Кавказі загадочна личність Шейх-Манзура. Так називав себе один католицький сьвященик Поляк, котрий потурчивши ся, загадав реформувати іслам і... Бог знає які ще пляни в житє перевести.

Появив ся він між Чеченцями в р. 1785 і підмовляв їх тай весь Дагестан і Черкесів на війну против Росії. Турки висадили в р. 1790. на беріг Чорного моря в Сухум-каль військо і те перейшло під проводом сераскієра Баталпаши Кавказ, щоби збунтувати против Москви Кабарду і — подавши руку Чечні — знищити до тла всі оселі російські, що стояли замочками і станицями по Тереку і по Кубані під Кавказом від моря до моря.

Однако похід не удав ся. Турків побито на голову, сераскієра взято в полон; а рік пізнійше попав ся і Шайх-Манзур Москалям в руки... єго заперли в соловецькому монастири.

Тогож року здобула Росія і кріпость Анапу. Щоби однак свою власть під Кавказом обезпечити, подарила Катерина II виведеним з Січи

Запорожцям в р. 1790. острів Фанагорію і приазовські — по Ногаях — степи.

Запорожці перейшли туди під кошовим Чепігою і розмістилися в р. 1792. по Кубані своїм рядом і ладом укріпленими станицями. Вони обзавелися тут якомога і прийнялися за службу пограничної сторожі. Мали вони тут і степ веселий і ріку широку і море глибоке — все нагадувало рідну землю — тільки ті гори снігові, зубаті, по тім боці Кубані вид їм заширли і випускали на них збойників рої... тільки ті збойники Черкеси не були Татарами, а далеко більше вовничими і дикими та небезпечними, що від них козакам день і ніч не було спокою.

Тяжке життя мали виселенці і були би повимерали в нетрах і повигибали в боях, як би к ним раз у раз не переселялися з над Донця і Дніпра Українці, як би і ті і вони — старі Січовики — не пообзаводилися були — часто у Черкесів краденими — жінками.

Черкеси тямилу Русь нашу. Вони і окликувалися до Запорожців, визиваючи їх старим обичаєм на поєдинки, теж по давньому «бояр поміряйся зі мною!... бояр Урус! тебе і заяць не боїть ся».

Та ще не устроїлися Запорожці гаразд ланцом станиць по Кубані, ще не опоясали їх ровом і валами... і що лише подали руку гребенським козакам на Терек ... як їх почали Черкеси докучливо напастувати, як надлетіла

з за Кавказа вість, що новий перський шах, хо-рошанець Ага-Мугамет-хан спалив і ви-різав Тифліс.

То була пімста за гравітованє к Росії. Ти-сячі трунів гнило між розлогими пожарищами гореславного міста і в той сам час, коли росій-ський генерал Зубов бере Перзам каспійске по-береже і переводить на острів Сарі, Запо-рождців яко умілих войовників моря руйнує Ага-Мугамет-хан Грузию до останка і забе-рає з собою в Перзію 20.000 бранців. В довер-шенє всего лиха численна царска родина ни-щить себе і край весь до решти кривавими ме-жиусобицями і грабежами підданих. Устало всяке право, всяка власть і всякий порядок. насильство і розбій, і цілковита анархія голосили про аго-нїю грузийского царства.

І з поміж тої анархії, з поміж руїн замків, з під диму спалених міст, з посеред тисячів ге-катомб трупа і з посеред жалісних стонів уве-дених в рабство дітий конаючого народа возо-пів і добив ся до слухів російского царя крик, Гераклія II що віддавав себе, свою семью і весь грузийский народ на віч-ні часи в підданство Росії, просячи о закон і о порядки такі для своєї землі, які ма-ла Росія.

Гераклій II не дїждав ся одвіта і вмер в р. 1798. Его наслідник Юрій XIII поновив прозьбу покійного вітця і виєднав бодай за-щиту. В р. 1800. прибув до Тифліса з кабар-динским полком генерал Гулак і Грузия відо-

тхнула. Павло I прийняв її в р. 1801. в склад російської імперії. Мимо то зволікав введене в жите дотичного маніфеста наслідник Павла Александро; бо відклонював єго від того князь Adam Czartoryjski. Дперва втоді, коли — висланий на »вороп« — в Тифліс генерал Кноррінг получив від віча дворян і простолюду Грузії єдинодушне заявленє, що належати під власть Росії усі бажають, прпняв Александро I »чолобитну« грузийско-го посольства і затвердив маніфест свого покійного вітця.

З тої пори пішов в Грузії лад і суд новий акуратний московский, лад нечуваний в орієнті.

Грузини, правлені до тих пор в спосіб орієнтальний, недбалий і самовласний, відвикли навпослі від всякого порядку і права збуриши ся на тверде, а при тому й захланне та з за того часто і несправедливе правліє Росії, котрої чиновники походячи в більшій части з шумовин єї народів, не мали для Грузії ні такту ні виrozumілости, а тільки пiane »на сему бить«.

Спрошувані губернатором легкодушні Грузини на сойми тільки з разу явили ся і перестали вчащати, а на суд стягав їх хиба живий інтерес, або фантазия. Самоволя великих і малих неуставала. Морд і грабіж, ба навіть непослух — часто з недбалства, або лїнивства — приводив часто арештованя, на котрі буйна кавказка кров відповідала кулею в лоб, або кинджалом в груди. Настали казнї і депортації, а за ними загальне невдоволенє і ненависть до

нової — дарма, що вже християнської — вла-
сти.

Почали ся заговори і бунти, а члени цар-
ствовавшої родини яли зносити ся з Перзиею і
змовляли ся з вольними верховинами Кавказа
против російської влади. Пришло до того, що
вихований в Петербурзі Грузинець, князь Ці-
ціяні, губернатор Грузії велів генералови Ла-
зареву арештувати і вивезти в Росію стару
(колишню) царицю Дарию і молодшу Ма-
рию, царівну Тамару і принца Александра та
Жубраїла*). І стало ся по указу. Окрім успівшо-
го втечи Александра арештовано і інтерновано
в Росії всіх; за то погиб Лазарев при тому
случаю від кинджала цариці Марії, і дови по
Юрію XIII і послідному цареві Гузирі.

В слід за Грузиею піддали ся добровільно
під власть Росії і Гуріель Мамія II верховла-
дець Гурії, мінгрельський дадіян (цар) Григорій
а потім ще й Імеретія так, що в р. 1810. все
Закавказіє поклоняло ся російському білому дву-
головому орлови.

Однак і в тих краях викликала строга, вій-
ськова, московска управа заговори і Сунти про-
тив Росії, а в користь Туреччини і Перзії, в
армії котрої находив ся грузійський претендент
Александр.

Закавказіє туй-туй що не відорвало ся від
Росії. Але при ній стояла церква і духовенство
і в війні їй пощастило.

*) Записки генерала Тучкова. (Петербург).

Генерал (кавказець) Орбеліяні вигнав Турків з Поті, а кріпость Ахалкалакі здобув нечувано сьмілим нічним приступом один з найбистрійших російських полководців український попович Котляревський. Він заступив в тяжкому для Росії 1812. році жмінкою кількатисячного війська, зложеного переважно з Українців Грузию від наїзду десяти крять численнійших Перзів, побиваючи і проганяючи їх за ріку Арас. Він здобув міцну перську кріпость Ленкорань, хоть она мала два рази сильнійшу залогу, чим его наступаюче військо, здесятеривши завзяте своїх витязів преславним розпорядом дня: »Одступлення не буде. Або добудем, або всі ляжем головою».

В р. 1813. пристала Перзія на російські условини мира і так прийшов Александер I. в посіданє всіх земель, становивших колись царство великої Тамари.

З тої пори розпочинає ся нова доба в історії Кавказа; доба его європейщення, або радше російщення і доба завятих воєн о свободу мусулманської верховини Кавказа з Росією.

По всему тому, що російське правління задумувало і діяло в першій половині XIX. століття для Кавказа, не можна єму відмовити признання на добру его волю і старанє. Однак чиновники, що мали опікувати ся народами Кавказа, були часто вже дома найгіршої кондуїти і позволяли собі на майже безконтрольному Кавказі нечуваних надуживань власти; або се

булк
рад
Кав

скал

Пер

а н

они

кзи

то

ми

від

уан

вот

тан

дом

пи

тро

ста

рад

в к

фр:

Мін

бул

сиг

тве

Міс

а п

були інтерновані за кару легкодухи, а всі они радше провали, чим помагали ділу цивілізації Кавказа.

Не много-ж висше стояли тоді і самі Москалі цивілізацією над Азпятами.

V

Кавказ, то Азия. Азиятами були не лише Перзи і Татари, але також Гурійці і Черкеси, а навіть всі християнські племена. Закликали они Росию без сумніву лише під впливом церкви. Тифліс — як і всі інші кавказкі міста — то був справдешний восток з своїми плоскими кришами, по яких пересиджували і ходили відвідувати ся з дому на дім — невидані на улицях — женщины. Кавказка християнка жила в такому самому запертю як і магометанка. В кожній хаті різано баранів і попід кожною сушило ся на жердках мясо і шкіри, а кухня гною і рештки страв та калужі помий загроювали воздух. Всяке змаганє російської власти до якоїсь очистки міст і до заведеня порядку стрічало голий кінджал, або кулю.

Закавказкі царства попали ся під Росию в крайньому занедбаню і запустіню. Chardin, французский землезвід XVII. в., описує здичіне Мінгрелії та Імереції так чорно, що годі би нам було повірити, якби не постанови імерецкого синода з р. 1771, які сьвідощтво его до ціла потверджають. Ремесел не було. Рільництво упало. Міста складали ся з кількох десятків уцлетених з прутя, обдертих з глини і брудних хат, а в не-

много красших саклях промешкували князі, замки котрих лежали в розвалах і пообросли повітицею ожини тай иншої колючки. Штани і чоботи були там дорогою рідкостію. Князь і раб ходили в сіраках, босі, або в «ходулях», витесаних з твєрдого дерева — щось в роді грецького котурна, т. є дерев'яного сандала, витесаного так, що мав під сподом дві підставки — одну під п'ятою а другу під пальцями ноги. Голову накривала кучма, а у заможнійших «башлік», т. є ткани з вовни капуза з двома довгими кінцями, котрими в зимі неначе хусткою обв'язувано груди, а літом обмотувано вколо капузи, на голові, що як турбан виглядає. Башлик одягало прастаре — єго видко на скицьких посудах — і носить ся скрізь на Кавказі всіми, хто на него здобуде ся, Літом покриває дехто голову капелюшком похожим на той, в якому Греки представляли Гермеса. Піяньство і розпуста стали ся обичаєм і не вражали нікого. Князі нападали і грабили друг друга і ділили ся добичею з царем, а так як пан і слуга в однаковій ходили (і ходять) одежині, з одної миски їли і рівно були непросьвічені, а цар відзначав ся хиба лише повагою свого достоїнства, то привязанє к нему князів і народа було велике.

За приклад патрїархальности, яка там тоді панувала, нехай послужить випадок з життя послїдного «дадіяна»:

Цар був на ловах. Уже почало вечеріти, коли єго пастушок витропив дику козу. Ідучи в

слід
стї
Шни
сягу
глян
верн
ніло
злав
під
«син
віте
гом,
мар
не в
тя з
вица
ця. Д
внесу
стил
щел
по н
— з
пчин
тогда
кавк
прид
жест
кого
вали
Турк

слід за нею, загнавсь він на високу і струму як стіпа скалу, з якої не було єму вже путя в низ. Шпиль, на котрий видер ся, був так малого обсягу, що пастушкови закрутила ся голова — як глянув у пропасти і він поклав ся хрестом на вершкю. Алеж бо став падати сніг. Хлопцєви чинило ся холодно. Він підняв ся і готовив ся злазити. Те добачив пан єго і цар, що надїхав під сю хвилю попід скалу і крикнув до него: «сину мій! лягай і держи ся руками верха, бо вітер змете тя з відтам, а долї, змоченою снігом, стїною не злази, коли не хочеш погннути марно. Але я тобі присягаю перед Богом: що не возьму в уста мої ні страви, ні напою, доки ты з відтам не дістану, мій сину!» Однак сніговиця і ніч не позволили ратувати сейчас хлопця. Доперва рано, коли сонце підійшло у гору і висушило мокрі та ховзкі виступи скали поцїстилось кільком смільчакам — що втикаючи в щелини скальні свої кинджали і вихоплюючи ся по них все висше і висше вилїзли на сам верх, — здїйняти звідтам закостенїлого від стужї хлопчину. Цар поцїлував єго сердечно і доперва тогдї сїв обїдати.

Однак се тїльки і слави гостелюбного Закавказия. За то понуро виглядало оно, коли хто придивив ся близше.

Перед всїм кидало ся в очи загальне убожество, нищета; а се привело люднїсть до такого морального занепаду, що християни продавали дїтей, а дїти родичїв своїх явно в неволю Туркам. Бїльша половина мамелюків і многі я-

ничари були з роду хрещені Імерети, Мінгрели, а навіть і Грузини. Характеристичним знаменем упадку сих народів були три повстання Мінгрелії, Імереції та потурченої Гурії, що заняли ся переважно в наслідок загального обрушення на синод з р. 1771, який занатемізував був продажу християнської крові і з гніву на власти російські, що тим торгам заклали дороги.

Аж доперва в р. 1820. покінчено з тими бунтами; однак і тоді не настала ще пора спокійного життя і розвою для кавказких народів. Нові війни з Турцією та з Перзами держали їх ще в давнім здичію, поки Росія не станула на Арараті, поки в адриянопольським договорі не очистила до решти від Турків Кавказу.

Аж тоді почала адміністрація російська брати ся до упорядкованя краю і до полагоди з вольними доти, а несупокійними і розбійничими верховинцями, що відділювали північні від полудневих земель Кавказа і заперали часто всякі зносини між ними.

До того були і в занятих землях великі клопоти від членів панувавших а жалуючих за колишню властію родин; а з ними поступала і упорювала ся Росія не завсігди тактовно і по людски. Володарів і аристократів ласих на почести наділювала она чинами, ордерам і правами російского дворянства; впливовійших а неспокійних зваблювано на жите в Тифліс, де і протрачували свої маетки; а неблагонадеждних

і небезпечних інтерновано де небудь, що нераз викликувало кровавий опір.

Так стало ся з князем Константином Дадешкіліяні, властителем християнської вправді, але не піддавшої ся ще доти російській власти верховини сванецької. Князь сей простяг був руку ще й за вольною Сванецією, що від его вітця чи діда відлучила ся була з під власти его родини, а Росія лхрим оком дивила ся на ті змаганя князя і найшовши собі ключку в зажаленях вільних Сванів на него, старала ся авабити властолюбного князя в Тифліс, щоби его звідтам не випустити більше, і важку сю, а дику верховину, сусідуючу з непокірними Осіттами т. є з самим осередком Кавказа загорнути під кігті російського орла.

Дадешкіліян знюхав зраду і не давав ся підмовити ніякими обітницями. Москалі рішили ся приарештувати князя, а нагода до сего удала ся їм підчас приїзду Дадешкіліяна в Кутаїс, столицю Імереції. Губернатор Гагарін довідав ся, що Дадешкіліяні зайшов в церкву. Губернатор заїхав під церкву в призначенім для сванецького князя повозі, з відділом війська, що мало его ескортувати в Тифліс і післав по него в церкву офіцира. Сванет не одвітав ані слова на заявленє офіцира і помолвивши ся, вийшов. В сю хвилию приступив до него Гагарін і запросив его іменем великого князя-намісника сейчас їхати в Тифліс. Дадешкіліян відмовляв ся тим, що має ще важні діла порішити в Сванеції і хотів вперед вертати в

свої неприступні гори. Тоді велів єго губерна-тор арештувати... Закипіла в великані князю кавказка кров. Рука єго виключає з ножниці довгий кинджал і ударяє ним в само серце Га-гаріна. Сванет ускочив в сіни одного дому і погиб там, борючи ся до останка враз зо всіми своїми князедворцями.

Єго синів-великанів бачив я в Сухуні. Їх відшкодувало російське правительство широким наділом зємель і грошей, але Сванеції не випустило вже зі своїх рук. Так само відшкодувало оно в р. 1867 і послідного мінгрельського дадіяпа Николая одним міліоном рублів і в подібний спосіб попозбувало ся інших менших претендентів і претендентів закавказких, котрі заваждали їй власти.

Мимо то Закавказиє було все ще тільки Закавказиєм, краєм вправді прекрасним, однак лежачим за неприступними і ворожими горами.

Верховинцям не імпонувала грізна велич Росії. Они як передтим так і тепер, коли їх пригиснув голод, або скортіло похрабрувати, нападали на підвласне Росії цівнічне і полудневе підгірє, а часто і залягали гірські переходи Кавказа. Більш як пів сотві літ стоять племена Адиге, Чечна і племена Дагестана в — майже — безперервній війні з осадами козацькими по Тереку і по Кубані, ба важили ся не раз давати поле регулярним російським війскам.

Правительство російське бачило, що трудно буде взяти ті племена «з боя» і старало ся ласкою привести верховинців до уляглости, до

позлуху, а як ні, то бодай до мирного сусідованя.

Оно приймало, або й забирало на виховане синів верховинських князів, держало у себе на респектах так зв. аманатів то є заложників мира, лічило хорих верховинців по шпиталях, ласкало їх чинами, дарунками і грошима, — а супокою від них як не було, так не було. Вкінци взяв ся управитель Кавказа Ермоллов (1816 до 1826) на інші способи.

Сьмілим походом в гори счудував він і покарав опришкуючі племена. Поздобував орлині, з очайдушною відвагою оборонювані гнізда Чечни, Аварів і Аєзгін, картачував без жалости непокірних, нищив їх до нащадку і захоплені недобитки продавав у неволю, а бранок — як були хороші — видавав де в далече за християн замуж. По горах пішов страх і розпука... стало тихо... верховинці причаїли ся.

Однак розголос по Європі такого нечуваного зьвірства засоромив царя Николая I і він дав Ермоллові одставку.

Тимчасом розпочав ся в Дагестані рух, що загрозив всему панованю Росії на далекому Кавказі.

Була се «міридівщина» зацеплена там перед пятьдесяти літами загадковою личностію Шейх-Манзура, польского ксьондза-ренеґата. Она наїшла собі пророка і апостола в Лезгїні званім Казі-мулла-Магомєт. Той задумав відмолодити заумераючий на Кавказі іслам і за помочію пової науки сполучити всі 40 язики

Дагестана в одноцільний, імаму (духовній найвишшій власті) сліпо послухний, організм. Казімулла оточив ся в тій цілі міридами с. є учениками, що не признавали ніякої аристокрації і ніякої ханської власті. Вони повстали против дотеперішних аристократичних порядків і судів, а придержували ся демократичних постанов шаріату Корана. Міридівщина мала три степені. Другий степень було: »тарікат«. Оно ждало безусловного виконання постанов Магомета, а третім степенем: »хакікат« віддавав ся мірид всецїло на услуги Аллаху.

Новий той іслам запалив серця вразливих лезгінів. Вони корили ся Казімуллою, а хани і султани, що підчинили ся були вже Росії, почали его побоювати ся. В р. 1830. оголосив Казімулла »кгазават«, с. є св'яту війну против російської власті.

Москалям було відомо, куди звернула своє жало завзята міридівщина і генерал Велеямінов поскріплював залоги в Дагестані і обезпечив Грузию кордоном військовим зв. лезгінською лінією. Однак Казімулла не в той бік розігнав ся. Єму ходило о збунтоване Чеченців. Нерозумне московське начальство обезоружило їх, а безсовісні чиновники так їх облупили, що вся Чечна тільки пригожою хвилі дожидала, щоби повстати і помстити ся за свої кривди.

Казімулла ударив на місто Кізляр над Терекон, ограбив і спалив его до тла — причім лягло 10.000 християн під шашками та

під кинджалами сфанатизованих і мстивих верховинців.

Страх пішов по християнах. Москалі підняли на ново війну проти верховин Кавказа і розпочали приступ до тої — як Велямін о твердив — величезної кріпости, яку стопа за стопу траншеями і підкопами брати належало. І справді Кавказ, се кріпость. Міліонову єго залогу — в живність і всякі припаси забезпечену на віки — складали найбитнійші народи сьвіта. Се кріпость, забезпечена непрохідними лісами і кільометровими скалами; кріпость, до якої не давали приступити в глибоких і тісних дебрах такі засіки, що ізза них навіть Кеерксесовим полчищам можна би було поведіти: «ту стань!» Навколо тої кріпости ходила споконвіку сторожем бліда смерть з косою і покладала трупом приступаючих до неї ворогів.

Так вимерали на Фазисі залізні легіони Рима, так Перзи і Турки. Так погибав в степу над Курою Ромрејус; так десяткувала там зараза Хазарів і наступаючих на них Арабів, а потім хоробрих Руссичів над Каспієм в городі Берда. Навіть закалені орди Тамерлана не попасали там довго. Помір вигнав з тих берегів (що 20'—50' лежать низше від океана) і залози порозміщувані Петром Великим по Каспійському морю. Над Тереком смертність була теж велика. З поселених на Сулак-койсу (Петром) 1.000 родин і з десяти сотень козаків по десяти літах остало ся ще в живих: родин тільки 462, а з 1000 козаків ледво одна сотня.

Ба й по Кубані хорувє лїтом ще й нинї бїльша часть люда, а в кольонїях руских по берегу Чорного моря вмирало звичайно двїчі тїлько, що родило ся. Те повїдають статистичнї дати. Про такий стан здоровля в около Кавказа оповїдав ще Гїпократес, сучасник Геродота, твердив Араб Абу-ель-Кассїм і подорожнї Lamberli, Zamri, Chardin і инші. Ба, ще і нинї нї одна мїсцевїсть на Кавказї не є безпечна від смертоносної пропасницї, коли не лежить висше як 1000 метрїв понад плесо моря, а декотрї низини є так убїйчими, що навїть тамошнї автохтони лишають їх лїтом і утїкають в гори.

От де причина, задля якої нї один завоеватель не засиджував ся під Кавказом і не забезпечував для себе тої страшної крїпости.

Але Росїя мусїла єї взяти, мусїла єї в руках мати, коли не мала зречи ся Грузїї і всїх прочих закавказких земель.

Против Казїмулли виступлено енергїчно. Коханів розбив єго під крїпостию Бурна і зїє бльокаду Дербента; а в р. 1832. взяв Розен по відчайнїї оборонї Гимри. Там погїб Казїмулла і майже вся єго дружина.

Москалї позакладали в Дагестанї стацїї з оборонними вежами і скрїпили залоги замкїв. Повстанє мїридїв притихло і здавало ся, що гроза проминула і що верховинцї погодять ся зї своїм положенєм.

Інакше склало ся. По смерті імама — трупа кетрого найшли Лезгіни в молячій поставі, вибрано нового імама в особі Гамзатбека. Той явив ся під Гунзахом, що був столицею аварского приклонного Росії ханства і зажадав піддачі та покорности.

Ханша-вдовиця Паху-Біке, котрій пощастило було давнійше відперти напад Казімулли, не поважилась більше відправити з нічим Гамзатбека і піддала ся. Однакож імаму було того за мало. Він велів прийшовших — з покорностию — в єго шатро внуків ханші і їх дружину убити, а недолітка, Булач-хана уязнив. Рівночасно відограла ся друга трагедія в замку аварских ханів. Там задушили, по приказі Гамзатбека, стареньку Паху-Біке.

Однакож морди сї зворушили Аварів против нового великого імама. Осман Суль, «аталик» убитих, змовив ся з своїми синами пімстити кров ханів і заколов Гамзатбека в мечеті аварскої столиці. ...На поле подій являє ся Шаміль.

Шаміль - ефенді, найвизначнійший міррад Казімулли упав був також під Гімрами біля свого учителя, ранений в груди штиком. Однак коли прийшов до притомности, підняв ся і посадив тепле ще тіло великого імама так, що той держав одною рукою за бороду, а другу підняв до неба.

В тім укладі придержав єго Шаміль, поки той не здеревів, по чім уйшов з побоевища. Повернувши в свояси, оповістив Аварам про

чудо, яке буцім то случилось ся в тілом Казімулли і почав себе видавати за, богом надиханого пророка. А коли в саму годину смерти Гамзатбека далеко від Гунзаха об'явив міридам, що великий імам перестав жити, — вибрали єго в один голос великим імамом Дагестана.

Вість несе, що Шаміль знав про «канлу» се є кроваву німсту, що мала досягнути Гамзатбека, бо убійника єго Гаджі-Мурада не то що не покарав, але ще й поставив за управителя Гунзаха і всеї Аварії. Молоденького Булач-хана, послідного потомка аварских володарів, сам він здрулив у пропасть з вершини Караная, щоби не мати більш діла з ніяким претендентом в своїм ріднім краю.

Се діяло ся в р. 1835. Шаміль крив ся в Тилітлі і організував сьвяту війну. Прогнаний звідтам Москалями, запер ся на високому — Поляками уфортифікованому — аулі Ахульго. Однак і там допала і облягла єго Москва.

Представте собі висшу як львівський замок, осібняком стоячу скалу, з укріпленнями на щовб до котрих тогдашні гірські пушки не досягали. Під тим аулом просиділи Москалі два місяці, рубаючи собі в камені сходи на скалу. Приступи не удавали ся, задумувано вже повертати з соромом; коли жовняри запримітили, що на сусідній і висшій скалі є каменний виступ, з котрого можна би пускати в Ахульго кулі. Положенє тої скали похуже на те, що єї має до львівського високого замка сусідна піскова гора. Задним спохолим хребтом скали тої вивезли

Москалі батерию і спустили єїночию, wraz з пушкарями на той натуральний балькон. Звідси і почали стріляти і розбили польські укріплення аула Ахульго. Москалі ударили горі скалою в штихи і взяли приступом прибіжище великого імама; однак єго самого не було вже там. Непонятним способом вихопив ся він з матні і скрив ся висше в горах, деь аж у жерел Ардона.

Звідтам заладив він повстанє всїх верховицїв магометанської віри, почавши з берегів Каспія, аж по Чорне море. Там умовив ся він з Чеченцями против Росії і проголосив на неї в р. 1840 «казава т».

Страшне, єдинодушне і одчайнне було те повстанє. В 1840. році потерпіли Москалі величезні страти. Малочисленні залози замочків, заскочені ополченєм Шаміля, повисаджували себе wraz з побідним врагом у воздуху. Фанатизм релігійний магометан, азияцка віра в кїзмет (призначенє) діяла чудеса, але і стрітила ся з московским послухом властям і з християнским пдчиненєм себе волї Вишняго. Огонь з водою вступили в борбу.

По людському горю, по людских трупах виїкала і загреміла на весь сьвіт колесниця слави володарів землі.

Шаміль ликував; а цар сердив ся на своїх управляючих Кавказом генералів, що довели племена гірські до повстаня і до ослаблення московської власти в Дагестані.

Воєнний міністер Чернишев приїхав в 1812. р. на Кавказ, щоби виразити управі краю царске невдоволенє: «Ви хочете чинів і хрестів і пуджаєте нас верховинцями; а вони народ благородний. То «лицарі-палядіни» чаром дивним задержавші ся аж у наші часи. Не оружієм, а любовою і ласкою треба їх приєднувати для Росії».

В наслідок того виговора пішли і інші способи в зносинах з верховинами Кавказа. Почали роздавати медалі і гроші повними жменями, звербовано кавказку лайбгвардию і кінну черкеску дивізію — придумано цілий ряд культурних та економічних заведень. Кавказці відоткнули і почали вже годити ся на владцтво Росії, але Чернишів поспував сам діло. Наслухавши ся оповідань о лицарскости таких збойників як на пр. Хогбар, що палевий на стосі співав собі на муках свій страшний некролог, і побачивши в кавказких героях Марлінського і Лермонтова материял, з якого би мож зліпити щось чудно удалого для Росії, перегаздив поблажливістю.

Єму жаль стало тих жінок і дітей, що з кинджалом в руці гинули на порогіх своїх нужденних піднебесних сакель і він позалишував многі замочки, стягнув більшу часть війська з Дагестана і як найострійше заборонив дразнити чим небудь Шаміля і єго наїбів, а повелів Москалям і власти старати ся о згоду і приязнь повставших племен.

Однак всі ті гуманні міри узяли верховинці за признаки слабосильности Росії і готовили ся до ще дужшого бою, використовуючи лагідність властей на свій хосеп.

В р. 1843. задумали Чеченці піддати ся Росії і післали до Шаміля депутацію з заявленем, що не годні довше видержати вонних бід і постановили здати ся на ласку-неласку царя.

Депутація не мала сьмілости сказати сего Шамілеви і попросила о те єго стареньку матір.

Другого дня скликав Шаміль своїх наїбів (вонних старостів) і окружений муртазігетами, то є гвардією, станув посеред великого здвига міридів і обізвав ся до Чеченців: »іду в мечет і буду там молити ся — не ївши не пивши — так довго, поки Алла не наустить мене: що діяти?... а ви стійте наоколо і помагайте мені своїми молитвами«.

Сказавши те, увійшов в сьвятиню і велів за собою на ключ замкнути двері.

Пройшов день, пройшов і другий, а Шаміль не являв ся. Донерва третого дня вийшов він блідий, заморений голодом з мечети і гробовим голосом прорік до затерпаючих зі страху народів: »Алла наказує мені, щоби я першому, хто лише о здачі заговорить, велів дати сто палок, перед всіми вами. Горе мені, горе!... тим першим слабодухом була моя мати, а повеліє Бога мусить виповнити ся«.

І взяли муртазігети Шамілеву маму повід сили і розклали єї на перзидському коврі і серед — волосє підіймаючого — страху всего здвигу розпочала ся екзакуція.

За п'ятим ударом зімліла бідна мати грізного великого імама, а він приступив до неї і вівзав піднявши очи на небо: »Алла, Алла! прочі удари позволь мені прийняти на себе!... а ви — додав звернувши ся до катів — бийте мене з усієї сили, коли не хочете зажити смерти!«

І видержав великий іман Дагестана 95 тяжких ударів і вставши обізвав ся мрачно до Чеченців: »Ідіть до мів і розкажіть всім, що ви ту бачили і чули.«

На вість тої події переселила ся вся Чечня в гори і вхопила одчаянно за меч. Повстав весь Дагестан і грізні ряди міридів скріпила що найхоробрійша Кабарда і Черкеси.

Під громом єдиної, Шемілем дозволеної пісні: »Ля-ілля-ага, іль Аллагу!« кинули ся Дагестанці на нечисленні а мізерні замки та окопи російські, повірізували в ньє слабисенькі плохє узбрєспі залогі і порозбивали навіть в поли — російські війська.

А Росія? Під капральскою палкою Николи І. не счула Росія ні в Москві, ні на Україні серця для своїх синів. що жертвуючи ся, вилітали в воздух враз з повіреними їх обороні окопами і погибали в Дагестані мученичою смертю. Росія величала хитрого, властолю

бного фанатика Шаміля і радувала ся его побідам і глумови Європи над своєю немочію.

Так і інтелігенні круги Австрії радували ся пораженю війск цісарских під Маджентою а навіть побідам Прусаків над єї війсками. А ту і там одна сій неприродній прояві причина: невдоволенє з деспотичного правління. Володарі не виділи того і видіти не будуть, бо: quem Deus perdere vult, dementat.

Щастє мала Росія, що післала на Кавказ Воронцова. Вправді єму з Шамілем не удало ся і в ічкеринских лісах Дагестана туй-туй що не прийшло до того, що цар за римским Августом не закликав: »Verge, Verge redde mihi legiones meas!« Мимо то зділав він для усупокоеня Дагестана і для цивілізації Кавказа все, що лиш — під так тяжкими обставинами і за короткий час від 1844—1854 — одному чоловікови зробити було можна.

З аварської матні визволили і спасли его — нечаянно на поле битви вислані — потомки Запорожців. Виправа приняла ліпший оборот. Він добув сильно укріплений і самим Шамілем оборонюваний, високий аул Дарго, поскріплював оборонні позиції в горах і пообеспечував зо всіх сторін християнских жителів Кавказа від напастий великого імама Дагестана.

Однак головним его ділом була не війна, а мирна управа Кавказа. Він поставив на руїнах і брудах старого Тифліса, — Тифліс європейский. Привабив там торговельників, ремесла і промисл, поставив грузинський театр, сіяв

зерна культури всюди, де лише було можна, розпочав видавництво газети «Кавказ», пригорнув до себе всю кавказку аристокрацію, обвіяв її духом поступу, був для простоліуду сильним опікуном — та годі всего висказати. Одним словом: благородний і людський той чоловік був для Тифліса тим, чим Петро I для Росії.

Султанів, панів і беків ласкою приєднував для Росії; а з лезгінськими бранцями обходився як наймилосердїйше. Хорих бунтівників велїв приймати у військові шпиталї і Авари — хоть і як були сфанатизовані против Москви, — почали були вже остигати у воєнному дїлї. Шаміль сам почав щось, чи не годить ся на примирєнє з Росією, бо в заложники «воєнної перерви» віддав в Петербург цареві свого сина.

Однак даремно росла все дужче і дужче надїя на успоковєнє і помирєнє збройних верховин Кавказа. Заняла ся «кримська війна» і всі серця магометан Кавказа ударили приязно для турецького падишаха.

Шаміль найшов в Стамбулї ободренє і піддержку. Він розпочав нову війну против Росії бистрим нападом а Кахетію, і не зложив вже оружия навіть по закінченю кримської війни...

Але вже клепає ся той ланц, що ним єго мали заковати. Навкруги Авариї стреміли густим частоколом московські штики, а многочисленні пушка дивили ся понуро в границї Шамілевих сил.

Непроходимі ліси — природну оборону Чечні і всего Дагестана — велів Барятинський новий намісник Кавказа в р. 1856. випалити, а сторонників Шаміля безжалісно нищити. Дагестан постигло велике горе і жителі его перестали величати свого імама назвою: »казі« с. є сьвятий, а проклинали: »пазі« т. є псом.

В р. 1858. пішло на Шаміля російське військо з усіх боків облавою. Що се не було легко, нехай посвідчить факт, що генерал Зісерман, прямуєчий з Кахетії в Дагестан через головний хребет Кавказа (10.000'), в двох добах перейшов лиш $\frac{3}{4}$ милі і стратив 49 гірських коней, що зсунули ся у прощасті.

Шаміль здесятерив себе. Но даремна була его одчаяна оборона. Не спинили Москалів ні ті Ак-булахці, що мов ящірки дерли ся на стіни скал і фортец, ні знаменита лицарська їзда Кабардинців, ні заоблачна висота аулів і смерти посьвятивша себе хоробрість очайдушних міридів.

Ведено, столицю великого імама, взято страшним приступом, а его, що кидаючи ся на всі боки, як той одинець, обскочений псами, і з остатним висиленєм старав ся ратувати горіючий і потапаючий в крови Дагестан, упросила родина піддати ся. Стало ся те в Гунїбі, в его послїднім, грізнім леговищи. — На Гунїб дістав ся салдат горі скальною промоїною, втикаючи щтики в щелини і дїри скали, а по них, неначе

по щелях якої драбини, вилізли єго товариші і борба не мала вже для Шаміля ніякої ціли.

Так закінчила ся (1859 р.) кавказка війна в Дагестані. З хоробрих горожан єго вигибла, в сих безмилосерних войнах, майже половина.

Пусто і глухо в глибоких вертепах; з руїн аулів виє вовк ночима, а в піднебесних, розбитих твердинях гніздять ся орли і грієсь до сонця гадюка.

Вість про погром і полон Шаміля утвердила в послуху Осїтів і Кабарду і вплинула на всі племена Адиге так поражаючо, що проживаючі між Лабою і Білою Черкеси заявили свою покїрність російским властям. За їх прикладом пішли Абадзехи і Натухайці, що найвсєвначі і найнебезпечніші напасники, поселившись ся 1792. р. здовж північного берега Кубані, виведених з Січи Запорожців і їх наслідників.

В р. 1809. скріпили ся ті Запорожці 25.000 родинами перезеленців з України. В р. 1848. пристала до них ще одна пайка звідтам, числом 2.000 родин і все а все прибували з України на Кубань сьвіжі сили.

Тяжке їм було жите під чорними горами Кавказа. Ні в день ні в ночі не було їм від Черкесів житя, бо всьо поріче, що вони заняли, належало колись до племен Адиге, а сама козацка столиця повстала на землі вигнаних звідтам Бжедухів Екатерциодар, на-

зиває ся й доси по черкески »Бжедухскія л«.

В кожній станиці із так зв. »вижки« се є, з чатової вежі, — поставленої з чотирох високих дубів і з драбини, щоб там високо на поміст дістатись — не спускав сторож очей своїх а гір, готов на кожний рух ворожий, подати знак далековидний про напад Черкесів і другим станицям. Понад ріку сторожили ночею при »куррищах« патрулі, — а так зв. »пластуні«=розвіди переходили ріку в плав і закрадали ся аж під ворожі аули, щоби відгадати замисли Черкесів. І всего того було мало, бо козачка і жала і косила з рушницею на плечу.

Нераз, бувало, нападуть і знищать Черкеси ставицю, нераз і бранців поженуть за Кубань, за що козаки таким самим робом віддячували ся часто.

В р. 1828. удало ся їм глибоко продертись в гори і покорити Росії Кара чаївців.

За то в р. 1840. потерпіли Кубанці докучливі страти. Аж сюда проник »Кгазават« Шаміля. Черкеси повстали як один муж, а на поміч приплили їм Турки. Однак Кубанці відперли Турків, увійшли в саму середину черкеских гір і заложили там кріпость Майкоп.

В р. 1862. постановила Росія заняти черкеске підгірє і верховину, а племена Адиге пересилити на сей бік Кубані, де жили потомки Запорожців. На черкеску вірність убезпечувати ся було годї, бо невдоволенє їх росло з кожним

днем по причині острої заборони вивозити на музулманські торги дівчат і рабів. Хороша дівка становила будучність бідного Черкеса. Він ложив на неї все, що міг, щоби єї краю підняти в ціні і давав єї як найкрасше образование, а гроші, що за неї брав, збогачували, єго. Не диво, що всі племена Адиге палали ненавистию против Росії та що були готові все накладати з Англією і з Туреччиною. А так, як они і Абхазі занимали більшу часть побережя Чорного моря, то і провадили з Турцією — найчастійше на англійських кораблях — недозволену Росією, пачкарську торгівлю людьми і оружьем.

Англія перенесла-б була вже в р. 1854. всю війну проти Москви на Кавказ (лише що Наполеон був тому противний), а такого случаю належало побоювати ся, бо він міг би легко покінчити ся утратою Кавказа.

З таких отсе причин постановило російське правительство Черкесів пересилити, а на їх землях посадити вірних і безпечних козаків.

Чорноморці упирали ся. Пробуваючи вже 70 літ на степах, та по Кубані розгосподарили ся они ладно і зжили ся з черкаским сусідством так, як моряк з бурею. Они прийняли від свого дикого противника і деякі звичаї. І у них водили ся бранці і раби, яких то добувано саблею, то куповано грішми. Ім було і жаль покидати свої цвитучі і гаразд обезпечені оселі. Переселяти ся на підгірє Кавказа — вигнавши відтам Черкеса, уважали вони за діло нелюдске і вони опирали ся власти. Однак бунт здавлено сплюю

і козаки мусіли переправити ся на полудневі береги своєї ріки і в кавказке підгір'є.

Черкеси не прийняли частунку новими землями і боронили ся одчаяно. Та даремно. Силою і штукою заняли Чорноморці всі аули аж до жерел ріки Білої і покорили Хамишійців, а в слід за ними занимали нову землю козацкі семі.

Страшний був напад Абадзехів на сих переселенців. Старці, жінки і діти гинули цілими осадами під пожами Черкесів. Мимо то, незорганізовані верховинці не довго противили ся упертій інвазії. Їх розбивано і нищено до тла по одному.

За пізно Шапсуги, Убихи і інші приморські племена звязали ся в союз і нападали на переселенців, не даючи їм ні хвилі відпочинку... смерть, біла смерть підходила під їхні високі аули.

В р. 1864 обняв великий князь Михайло Николаєвич провід над російськими військами. Як туча, як повінь гірська перейшов він зарінки і луги Шапсугів і Убихів аж до Майкопа; випер Черкесів з їх найвисших гнізд і бурею перегремів через гойтський перевал Кавказа, аж злучив ся з приморським відрядом в Туапсе, у Чорного моря.

Сим і закінчила ся 21. мая 1864 столітна кавказка війна, епільоґ котрої залунав ще в р. 1877 даремним повстанем Абхазів.

Підмовлене агентами Туреччини повстане упало, а непримиримі Кавказці винесли ся в Туреччину.

Щож стало ся з Черкесами, з тими бідними жертвами асирийської політики Росії на Кавказі?

В двох роках війни, в двох роках екстирпацийного, тамерланівського наїзду — підчас котрого ні російські війська, ні слідкуючі за ними переселенці — не бачили кровлі над собою, повинувалось і переселило ся на призначені для них місця лиш 50.000 душ Черкесів. А ті ще й днесь не годні поняти: щоби не свобідно було продати свою красітну дівочку на розкішне життя у панський гарем і збогатити себе і всю родину великим «калімом». Не можуть они поняти, щоби не вільно було «доброму молодцеві» ограбити, убити противника, або зручно, з нараженем власного життя, украсти коня так, як то у нас многі селяни не годні повздержати ся: убити — на своїм — заяця або птицю, що над ними злетіла, зловити рибку у воді і з чужого ліса взяти деревину.

22.000 перевезли кораблі в Туреччину, а більш як 100.000 лягло в битвах і під розвалинами своїх аулів, або — загнані в такі скали і дебри і в такі висоти Кавказа, куда навіть звівр заглядати боїть ся — вимерли від голоду і від стужі.

Довго-довго стрічало ся на переходах і стежках трупи Черкесів, особливо жінок і дітей; а мисливий, що загнав ся за дикою козою під вічні сніги, білів і хрестив ся, побачивши громадки кістяків, з між котрих сторчали, на віки до неба, витягнені руки.

На Кавказі тихо і смирно. Північно-западну верховину і місцями побереже Чорного моря заняли родини кубанського війська; але ще завжди більша часть черкескої окраїни лежить облогом і пустинею. По слідах черкеских зьвір один лиш ходить і дика коза скаче по мостах з виноградної лози, над глибокими пропастями. Москаль не полізе на „богацкий“ міст в Абхазії... загнили і попровалювали ся злуки черкеских скал. Замовкли на віки струни »пшаури« віщих гекуоків — піснетворців черкескої слави — не стало безстрашних хеджретів*)-джигітів і прекрасні Черкешенки не звивають ся хоровами по цвітистому болону рік. Навіть про їх аули вже слід загибає.

Тільки у жерел Мари і Джигути на горі Ушкул високо, високо сторчать понурі останки якоїсь твердині, чи церкви із кольосальних плит тесаного каменя. Хто їх поставив?... коли розвалено? Про те ніхто днесь не тямить, не знає. Лиш ходить чутка по горах далеко, що там стояла колись сьвята церква, а під церквою містить ся гробниця Тамари.

Кажуть: о півночі на »Йвана« під тихим сьвітлом місяця, руїна і вся пустиня, Кавказ оживає. Тогди на брилах тесаних руїни сїдають духи страшних великанів... то Кімерітн.

Нарти передвічні..... родичі-предки племен Адиге.

---

*) Що »абрек« в Дагестані то »хеджрет« у Черкасів.

Тогда дудніють скали під конитом, старезні збрії полискують в пітьмі, з густої мраки, що стелить ся низом рік, озер, садів, виринають діви, а із під церкви з лоскотом і громом встає з могили цариця Тамара.

„То міріє« кличуть скицкі нарти-великани... „Ляші Ляхумі!“ Русалки взивають, а відьма руку до них простягає і кличе — гори далекі лунають: „де є Соузеркул?...“ „нема, не зїздив Тлепсових підків — ген десь за морем — нема, не вертає прогнати клятих Урусів з Кавказа“.

Тоді цариця голосить з розпуки, боги русалки єї обступають і взявшись дружно з Нартами за руки женуться вихром дебрами Кавказа, по »Джінїстанї«, по духів країні, по під Ельбрусом, аж ген до Даряла, де замок чорний Тамари. І буря виє, пінять ся потоки і дрожать скали і Кавказ лунає окляком пімсти на рускі оселі за смерть Черкесів, і за неволю Кавказа...

Таке то диво нічка обявляє. Инакший образ показує днина.

Із усіх кінців російської держави текуть ся хвилі, текуть безустанно на російські землі гаснучих народів. В початках гидкі, з шумом каламутним, повні гадюк і всякої паскуди. По них ідуть вже що раз то чистїйші струї з півночи. То поселенці усеї Росії, що залюдняють долинки Кавказа.

Они не вийдуть на міст »суббарханський«, що стоїть в хмарах верхів Дагеста-

на... не злізуть в бездну узкою тропою, що по ній скакав коник кабардинський.. Для них Росія проклала дороги. Зелізні шини, мов жили розносять по всіх вертепах Кавказа культуру, — нову культуру і новий обичай і закон і мову білого царя. Они звязують гори з долинами, прорубують скали і море з морем злучають, а людей єднають з людьми.

Північ і полудне і восток і запад... Азия й Европа тнуть ся ту об себе... Оре Москва, оре засіває... який плід вийде, те й сама не знає.

Не знає і старий грішник Прометей, що на ті дива споглядає з вершин Ельборуса.

Не знає, розпятий за людей, дух людський і вічно мучить серце чоловіка і кає ся — плаче над дітьми своїми і плакати буде, док сьвіта, доки цікавих людей на сїм сьвіті.

К О Н Е Ц Ь.

30 - 4/2

